

ՀԱՅԿ ՍՐԿ. ԻԻԹԻՎՆԵԱՆ¹

ԴԷՊԻ Ս. ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՅԻՈՅ ՏԱՂԻՑ ՆՈՐ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ. ԱՍՊԱՐԷՋՆԵՐ ԵՒ ՆՈՐ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐ

Կացից յաղօթս եւ հոգով, կացից յաղօթս եւ մտօք.
սաղմոս ասացից հոգով, սաղմոս ասացից եւ մտօք:

(Ա. Կորնթ. ԺԴ. 15)

Բանալի բառեր՝ խաղաղություն, տաղ, միջնադարեան եկեղեցական բանաստեղծություն եւ երաժշտություն, ճիւղագրություն, տոհմաժառօք, քննական բնագիր, տաղաչափային կառույց, եղիա Տնտեսեան:

Տաղից հրատարակութեանց պատմութիւն

Հնագոյն տպագիր հատորը, որուն մէջ կրնանք Սրբոյն տաղերէն գէթ մին գտնել՝ Յակոբ Մեղապարտի 1513-ին ի լոյս ընծայած Վենետիկոյ Տաղարանն է, որ մեր ժողովրդեան հնագոյն գիրքերէն մին է. «Սալիկի տաղ»ը կը պարունակէ, եւ նոյնիսկ մինչեւ վերջերս՝ այս տպագիրը հնագոյն աղբիւր կը համարուէր քան հնագոյն ձեռագիր վկան²: Թէեւ այն բնագիրը բաւական խստիւ քննադա-

¹ Հեղինակը երախտապարտ է հետեւալ անձանց եւ կազմակերպութեանց՝ իրենց ազնիւ օժանդակութեան եւ գործակցութեան համար. Արուսեակ Թամրազեան եւ Մաշտոցեան Մատենադարան, Աբրահամ Տէրեան, Դանիէլ Վրդ. Ֆրնտրզեան, Լեւոն Սրկ. Ալթը եւ Ս. Ներսէս Ընծայարան, ԲՂ. Ճորճ-Կիրակոս Ա. Սրկ. Լէյլէեան, Theo van Lint եւ Օֆսֆորդի Համալսարանի Արեւելագիտական Հիմնարկ, Christian Troesgård եւ Կոպենհագէնի Համալսարանի Սաֆսօ Հիմնարկ, Martina Pičmanová, Ն. Վ. դեսպան Տիգրան Սէյրանեան, Ն. Վ. դեսպան Տիգրան Մկրտչեան, Տ. Լեւոն Պ. Արք. Զէֆեան, Հ. Եղիա, Հ. Համազասպ, Հ. Վահան, Հ. Սերովբէ, Եղբ. Ակսէյ, Եղբ. Էմանուէլ ի Վենետիկ, Հ. Պօղոս, Հ. Սիմոն ի Վիեննա եւ Միխայիլեան Միաբանութիւն, Տիգրան Զարգարեան յԱզգային Գրադարան, Երեւան, Եւգէն Քինդլը եւ Լոտմիլա Քինդլըովա, Հայոց եւ Տիեզերական Կոստանդնուպոլսոյ Պատրիարքութիւնի եւ Տ. Գրիգոր Ա. Քննյ. Տամատեան, Տիգրան Գոյումեան, Մելինէ Փեհլիվանեան եւ Բերլինի Ազգային Գրադարան, Տ. Զարեհ Արք. Ազնաւորեան, Կարոյեան Համալսարան որ ի Պրահա, նամանաւնդ Համալսարանի Թօշակային Գործակալութեան Թօշակը՝ GAUK թիւ 1746214 (Յունվ. 2013 – Յունիս 2016, The music of the Armenian Hymnal), եւ համալսարանի Փիլիսոփայական Բաժանմունքի Թօշակ թիւ VG180 (Յունվ. 2013 - Դեկտ. 2014, The music of the Armenian Hymnal: the 19th-century Western Armenian School, its international context, issues of notation and of performance practice): Ս. Ղազարու ձեռագրատան զանձերէն ֆաղոսած նկարները հեղինակին կողմանէ նկարուած են, եւ այսու կը վերադառնան Միխայիլեան Միաբանութեան ազնիւ արտօնութեամբ:

² Կացութիւնը միայն վերջերս փոխուեցաւ. այս մասին՝ տե՛ս Utidjian, H., “On the Printed Sources of the ‘Ode of the Little Cart’ ”, *Parrésia* 7 (2013), էջ 185-203, Utidjian, H.,

տուած է³, այնուհանդերձ (ինչպէս եւ պիտի տեսնենք ստորեւ) օգտաշատ եւ ուսանելի աղբիւր մըն է: Որպէս անդրանիկ հրատարակութիւն Սրբոյն տաղից գէթ գրեթէ մէկ կիսուն՝ պէտք է համարինք Աղօթամատոյց պատկերազարդեալ հատորիկը (Վենետիկ 1804): Քիչ թէ շատ ամբողջական հաւաքածոները շուտով յաջորդեցին՝ նախ 1827-ին⁴ եւ այնուհետեւ 1840-ին⁵: Այս վերջինը աւելի ամբողջական էր, թէ՛ իր պարփակած տաղից թիւով, եւ թէ՛ անոնց տանց ամբողջականութեան տեսակէտով:

Այն չնչին փոփոխութիւններով վերարտադրուեցաւ Ա. Մխիթարեանի հրատարակութեան մէջ (1957)⁶: Յաջորդը Ա. Քէօշկերեանի 1981-ի հրատարակութիւնն էր⁷ Մաշտոցեան Մատենադարանի եւ Փարիզի Ազգային Գրադարանի հնագոյն ձեռագրաց համեմատութեամբ, սակայն բաւական յենելով նաեւ Վենետիկոյ 1827-ի եւ մանաւանդ 1840-ի հրատարակութեանց աւանդին վրայ եւս⁸: Ընդգրտօրէն կատարուած աշխատանք մըն է, որմէ որոշ լրացմանց համար օգտուեցաւ նաեւ հոգելոյս Տ. Զարեհ Արք. Ազնաւորեան⁹, թէեւ Վենետիկոյ 1840-ի բնագրաց նախընտրութիւն ընծայելով: Մատենագիրք Հայոցի Հրաշեայ Թամրազեանի խմբագրութեամբ Նարեկացւոյ նուիրուած հատորը Քէօշկերեանի բնագիրները կը վերարտադրէ¹⁰: Սակայն՝ նոյն տարին լոյս տեսած Մատենագիրք Հայոցի Գանձարան յորշորջուած հատորները¹¹ տարբեր բնագիրներ

“On the Early Venetian Manuscripts of the ‘Ode of the Little Cart’ ”, *Parrésia* 7 (2013), էջ 205-228, եւ **Utadjian, H.**, “Textual Observations on St. Gregory of Narek’s ‘Ode of the Little Cart’ ”, *ԲՄ* 21 (2014), էջ 487-502:

³ Զոր օրինակ, Van Lint զայն «պակասատ» (“defective”) աւանդութեան մը արտադրութիւնը կը համարի (տե՛ս **van Lint, T. M.**, “Grigor Narekac‘i’s Tał Yarut‘ean: The Throne Vision of Ezekiel in Armenian Art and Literature I”, **V. Calzolari Bouvier et al.**, խմբ., *Apocryphes arméniens: transmission – traduction – création – iconographie*, Lausanne: Éditions du Zèbre, 1999, էջ 105-127: Իսկ Քէօշկերեան զայն «զգալի շափով աղնատուած» կը յորշորջէ. տե՛ս **Գրիգոր Նարեկացի**, *Տաղեր եւ Գանձեր*, աշխ. **Արմինէ Քէօշկերեան**, Երեւան, 1981, էջ 251:

⁴ Գրիգորի Նարեկայ վանից վանականի Մատենագրութիւնք, Վենետիկ, 1827:

⁵ Սրբոյ հօրն մերոյ Գրիգորի Նարեկայ վանից վանականի Մատենագրութիւնք, Վենետիկ, 1840:

⁶ **Գրիգոր Նարեկացի**, *Տաղեր*, աշխ. եւ քրգմ. **Արշաւիր Մխիթարեան**, Երեւան, 1957:

⁷ **Գրիգոր Նարեկացի**, *Տաղեր եւ Գանձեր*, աշխ. **Արմինէ Քէօշկերեան**, Երեւան, 1981:

⁸ Ըստ մեր կարծեաց՝ Քէօշկերեանի կողմանէ Վենետիկոյ հրատարակութեանց ընծայուած կշիռը արդարացի էր:

⁹ **Ս. Գրիգոր Նարեկացի**, *Մատենան Ողբերգութեան եւ այլ երկասիրութիւնք*, հազարամեակի հրատարակութիւն, աշխ. **Զարեհ Եպս. Ազնաւորեան**, Անթիլիաս, 2003:

¹⁰ ՄՀ, ԺԲ. հատոր, **Գրիգոր Նարեկացի**, խմբ. **Հրաշեայ Թամրազեան**, Անթիլիաս, 2008:

¹¹ Գանձարան, Գիրք Ա., ՄՀ, հ. ԺԳ. եւ Գիրք Բ, ՄՀ, հ. ԺԲ., աշխ. **Դերիկեան, Վ.**, Անթիլիաս, 2008: Մենք կը շարունակենք վերապահ մնալ «տաղ, մեղեդի, յորդորակ, փարօզ, զանձ» միատունէ բաղկացած «կանոններ» պարունակող «զանձտետր» մատենաներու Սրբոյն

կը պարունակեն, համեմատութեանց համար նկատի առած ըլլալով նաեւ Վնտկ. 2070 (1348 թ.) փառաւոր «Տաղարանը», Մաշտոցեան Մատենադարանի կարեւորագոյն աղբերց աւրները, դժբախտաբար, սակայն, այն դուրս ձգած է Սրբոյն «Սայլիկի տաղ»ը, որ «արտագանձարանային» յորջորջուած էր Մատենագիրքի ժԲ. հատորին մէջ:¹²

Վերջին տասնամեակներու հրատարակութեան մեթոդները՝ գէթ մասնակիօրէն նկարագրուած են համապատասխան հատորներու յառաջաբաններուն մէջ: Սակայն ուսումնասիրութեան կը կարօտի մեր հնագոյն տպագրեալ հաւաքածոներու ծագումը: Ինչպէ՞ս կազմեցին ուրեմն Մխիթարեաններ իրենց բնագիրները:

Իր յօդուածին մէջ (ուր պարականոն բնագրաց ժԹ. դարու վերջաւորութեան եւ Ի. դարու սկզբնաւորութեան Մխիթարեան հրատարակութեանց մասին կ'անդադառնայ) *Valentina Calzolari* «շատ դիւրաւ ամփոփելի սկզբունքներու վրայ հիմնուած» կը համարի անոնց մեթոդը¹³: Սակայն նարեկացոյ տաղից պարագան բաւական կը տարբերի, եւ չենք գիտեր, թէ ինչպիսի՞ աղբիւրներ օգտագործուեցան, եւ ի՞նչ եղանակաւ կիրարկուեցան:

Հետաքրքրական է Ս. Ղազարու վերոյիշեալ հրատարակութիւնները բաղդատել Հաւուն տաղի պարագային¹⁴: 1804-ի եւ 1827-ի հրատարակութիւնները տաղիս միայն ինը տուններ կը պարունակեն, մինչ 1840-ի հատորը բոլոր տասներեքն ալ կ'ընդգրկէ: (1804-ի Աղօթամատոյցը հնագոյն ձեռագրաց

ժամանակին ենթադրական գոյութեան մասին (որ բաւական զգուշաւոր կերպիւ առաջադրուած էր Քէօշկերեանի կողմանէ իր հատորին յառաջաբանին մէջ):

¹² Տե՛ս էջ 727. սակայն, ինչպէս պիտի տեսնենք ստորեւ՝ այս տաղը ընդգրկող առ նուազն մէկ միջնադարեան Գանձարան հասած է մեզի. ուստի «արտագանձարանային» յորջորջումը սխալական է:

¹³ Տե՛ս *Calzolari, V.*, “Christian Apocrypha in Armenian”, *Comparative Oriental Manuscript Studies: An Introduction*, աշխ. *Alessandro Bausi* եւ աշխատակիցներ, ընդհանուր խմբ.՝ *Eugenia Sokolinski*, COMSt: Hamburg, 2015, էջ 373-376, մասնաւոր էջ 374. “The editorial methods and practices adopted by the Mekhitarist Fathers are based on principles that are very easy to sum up: the choice of a base manuscript, called the *bnagir*, and the conservative editing of a single manuscript text (best manuscript method) ; the preparation of a very succinct apparatus offering imprecise indications of readings of auxiliary manuscripts (*ōrinak mē* ‘an exemplar’, *miws ōrinak* ‘another exemplar’) ; and a study almost exclusively of the manuscripts of the easily accessible Venice collections”:

¹⁴ Համապատասխան հրատարակութեանց Ազգային Գրադարանի օրինակներէ նկարուած պատշաճ էջերու բարձրորակ լուսատիպ վերատապգրութեանց համար՝ տես **Իսթիւճեան, Հ.**, Հայ գրքարուեստը դարերու ընդմէջէն. Որք զծորանս Հոգւոյն արբին, Mervart, 2016, էջ 107-108 (Աղօթամատոյց, 1804, էջ 280), էջ 113-114 (Մատենագրութիւնք, 1827, էջ 383) եւ էջ 114-115 (Մատենագրութիւնք, 1840, էջ 475):

աւելի հաւատարիմ մնալով «արթնացեալ» եւ «տատըրակին» տարընթերցուածները կը պահպանէ, մինչդեռ նորագոյն երկու հատորները զանց առած են փուշ խազը կրող այդ երկու «ըթ» ձայնաւորները, նախընտրելով «արթնացեալ» եւ «տատրակին»): Կարելի է ուրեմն ականակել, թէ Ս. Հարք՝ գրչագիր աղբերց աստիճանաբար հարստացող հաւաքածոյ մը ունենալով՝ կարողացան աւելի լման տարբերակներ ընտրել ժամանակի ընթացքին: Այս տեսակէտով անշուշտ մեծապէս կրնանք օգտուիլ Մայր Յուցակէն¹⁵, ուր որ հնարաւոր էր, նշուած է, թէ տուեալ մատեան մը ո՛ր տարին Միաբանութեան սեփականութիւնը դարձած է, եւ ուսկից: Սակայն ըստ երեւոյթի՝ (1) Ս. Հարք ձեռագիր աղբիւրներ ունէին, որոնք չեն օգտագործուած, իսկ միւս կողմանէ՝ (2) տպագրութեանց մէջ տարբերակներու կը հանդիպինք, զորս չենք գտներ Ս. Ղազարու ձեռագրաց մէջ: Ինչպէ՞ս բացատրել այս զոյգ երեւոյթները:

Նախ՝ Մատենագրութիւնմ հատորները Սրբոյն բոլոր ծանօթ գործերը կ'ընդգրկէին եւ ոչ միայն տաղերը, եւ անտարակոյս տարիներու աշխատանքի արդիւնքն են: ԺԸ. դարուն Պոլիս լոյս տեսած Տաղարանները հազիւ տաղից միայն առաջին մի քանի տողերը կը վերարտադրէին, եւ մնացեալ տուները հաւանաբար մոռացութեան մատնուած էին¹⁶: Նոյն երեւոյթին կը հանդիպինք ժամանակակից ձեռագիր Տաղարանաց պարագային եւս¹⁷: Թերեւս պէտք չէ ականակել, որ աշխարհի զանազան կողմերէն աստիճանաբար հաւաքուող բոլոր ձեռագիրները կարենային նկատի առնուիլ — նամանաւանդ տաղից պարագային, որոնք զանազան հաւաքածոներու մէջ ցիր ու ցան կը գտնուին: Նոյնիսկ երբ մէկէ աւելի աղբիւր ձեռքի տակ ունէին, հնարաւոր չէր բոլորը պրպտել եւ համեմատել, նամանաւանդ երբ նկատի առնենք, որ Տաղարաններու եւ Գանձարաններու մանրամասն պարունակութիւնները հաւանաբար տակաւին ցուցակագրուած չէին (ինչպէս Մատենադարանի ձեռագրացուցակների մէջ), եւ ոչ ալ այսօրուայ թուայնացման արտօնած դիւրութիւնները տրամադրելի

¹⁵ Տե՛ս Հ. Սահակ Վրդ. Ճեմնեմեան, Մայր Յուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Մատենադարանին Միթիթարեանց ի Վենետիկ, Կ. Ս., Յայսմաւուրք — Գանձարան — Տաղարան — Տօնացոյց, Ս. Ղազար, 1995:

¹⁶ Տե՛ս, զոր օրինակ, Տաղարան վայելուչ եւ գեղեցիկ (1701), Գիրք Դպրութեան եւ Տաղարան (1723-1724), եւ Գրքուկս որ կոչի Տաղարան (1740): Հաւուն տաղի միայն առաջին երկու տուները կը գտնուին (համապատասխանաբար՝ էջ 116-117, էջ 12, եւ էջ 16): Հաւանաբար, Ս. Պատարագի ընծայից պատրաստութեան ժամանակի ընթացքին (որոնց համար այս տաղերը նախատեսուած են), բաւական ծանրացած եւ զարդարուն դարձած եղանակներով կատարուելով՝ առաջին երկու տուները արդէն բաւարար էին ծիսական կիրարկման գործնական տեսակէտով:

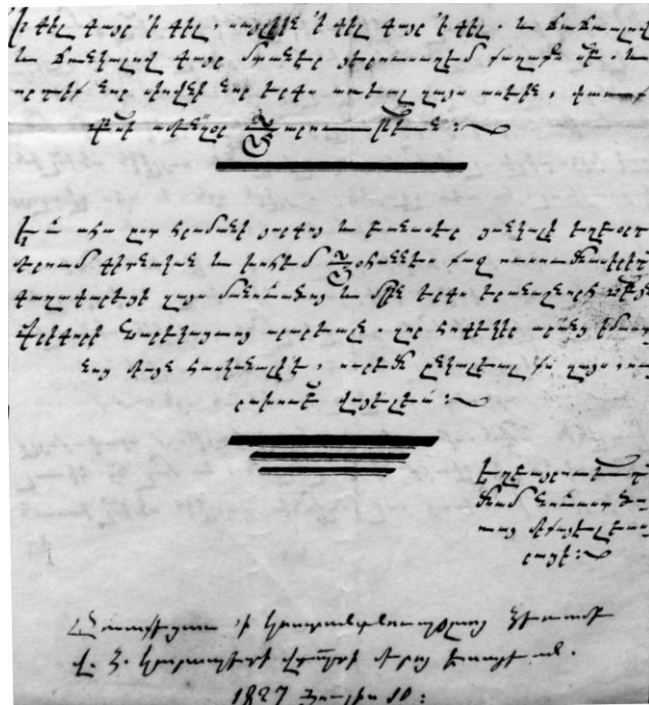
¹⁷ Տե՛ս, զոր օրինակ, Հաւուն տաղի պարագային՝ Վիեն. 176 (ԺԸ. կամ ԺԹ. Գ.) «Տաղարան»ը («Փոքր հաւաքում գանձուց եւ մեղեդեաց»), քթ. 38բ-39ա, եւ Վնտկ. 1835 չֆնաղ «Տաղարան»ը (1786 թ.), թ. 12ա, ուր նոյնպէս միայն առաջին երկու տուները կը գտնուին:

էին: Իսկ դատելով նոյնպէս 1827-ին լոյս տեսած երկու լուծմանց հատորներէն¹⁸ Ս. Հարց ճիգերը կեդրոնացած էին Մատեան Ողբերգութեան աղօթագիրքին եւ Սրբոյն ալլ երկարաշունչ գործոց վրայ: Այնուհանդերձ՝ անոնք կը ջանային արագ հակազդել աննախատեսելի նորութեանց. դիպուկ օրինակ մը կը գտնենք ՆԲՀԼի¹⁹ յաւելուածին մէջ, որ բառեր կը պարունակէ, որոնց աղբիւրները մատչելի չէին տակաւին, երբ Բառգիրքի գլխաւոր մասը կը գրուէր: (Ի դէպ՝ ալլ յաւելուածը եւս նարեկացւոյ բառամթերքէն նորագիւտ նմոյշներ կը ներմուծէր):

Երկրորդ՝ Վնտկ. 638 (1485 թ.) «Գանձարանի» վերջաւորութեան (գոր 1831 թ. ստացան) թերթ մը գետեղուած է 1827-ին գրուած: Ան Սրբոյն «Սայլիկի տաղ»ի մէկ ընդօրինակութենէն կը բաղկանայ, որուն հետեւեալ գրութիւնը կը յաջորդէ (տե՛ս նկ. 1).

¹⁸ «Նարեկլուծ»ի 1827-ի երկրորդ հրատարակութիւնը՝ Նարեկ աղօթից համառօտ եւ զգուշաւոր լուծմամբ, Հ. Գաբրիէլ Աւետիքեանի աշխատասիրութեամբ, բաւական ընդլայնած եւ բարելաւուած է բաղդատմամբ 1801-ի առաջին հրատարակութեան. իսկ 1827-ի Սրբոյն հօրն մերոյ Գրիգորի Նարեկացւոյ երկրորդ մատեան ճառից (պակաս ծանօթ, քան «Նարեկլուծ»ը), նոյնպէս աշխատասիրուած Հ. Գաբրիէլ Աւետիքեանի կողմանէ, զանց առած է տաղերը, միայն ներբողներուն եւ երեք գանձերուն ծանօթագրուած բնագիրներէն բաղկանալով:

¹⁹ Նոր Բառգիրք Հայկազեան Լեզուի, աշխ. Հ. Գաբրիէլ Աւետիքեան, Հ. Խաչատուր Սիրմէլեան, Հ. Մկրտիչ Աւգերեան, Ս. Ղազար, հտ. Ա., 1836, հտ. Բ. 1837. տե՛ս մանաւանդ Բ. Հատորի վերջաւորութեան «Մնացորդ նորագիւտ բառից եւ վկայութեանց յատուտ տպագրութեան ի վեր երեւելոյ» (էջ 1041-1059): Սրբոյն տաղերէն փաղուած հետեւալ բառերը, որոնք մուտք չէին գտած բառարանի գլխաւոր բաժնին մէջ՝ ահա այս «Մնացորդ նորագիւտ բառից» յաւելուածի շնորհիւ մուտք գործեցին ՆԲՀԼի մէջ. աւուրբ առնուլ, աղետակոծ, աղերսագոյ, աղերսաւոր, արդիւնալուր, արթնալեայ, արծուաթոխ, արփիազարդեալ, արքունաճեմ, բոսորային, դիմառ, դիմիւ ելանել, եղակ, եղաւորիմ, եռաստուիչ, երագահասք, երագգայից /յեռագգայից, երիգապարգեւ, երիցօրեայ, երկնաշաւիղ, երփն առ երփին, երփնաթերթ, եօթնատես, լիուլլումնօրէն, խանդագորով լինել: Սակայն ստուգելի կը մնայ՝ եթէ այս հանգամանքը կրնայ իբր ապացոյց ծառայել, որ Մատենագրութիւնքը կազմողին կամ կազմողներուն համապատասխան տաղերը 1827-ին յիշալի տակաւին անծանօթ էին կամ ոչ: Զոր օրինակ՝ «արծուաթիւժ սրբնթագ» կը գտնենք, «երկինք ի յերկինս» տաղին մէջ (Մատենագրութիւնք, 1827, էջ 385): Սակայն միւս կողմանէ՝ վերոյիշեալ բառերու մեծամասնութիւնը վկայող տաղերը, զոր օրինակ՝ «Ղազարու Յարութեան», անկէ կը բացակային:

Նկ. 1

Միքայել Բասրացու 1827-ի գրութիւնը

«Եւ ահա ըստ հրամանի յարգոյ եւ բանասէր ցանկալի եղբօրդ մերում, գիտնական եւ խոհեմ Յօհաննէս քաջ ուսումնասիրիդ, գաղափարեցի զայս մանուածոյ եւ միին երգս երանաշնորհ սրբոյն Գրիգորի Նարեկացու արարեալն, զոր հոգեկիր արանց իմաստնոց միայն հասկանալի է. ուրեմն ընկալեալ քո զայս՝ ուրախութեամբ վայելեալ: Եղբայրութեանդ՝ մնամ նուաստ ծառայ՝ Միքայել Բասրացի»:

Ի՞նչ կրնանք հետեւցնել: Հ. Սահակ Ճեմճեմեանի պատմական ակնարկէն²⁰ յայտնի է, որ Միսիթարեաններ մեծ զոհողութեանց գնով՝ կը ջանային զանազան տեղերէ գրչագիրներ ապահովել, անձնապէս եւ կամ ներկայացուցիչներու միջոցաւ Պատմական Հայաստանի զանազան կողմերը պտըտելով, եւ թէեւ երբեմն որոշ մատեաններ իբր նուէր կը ստանային կամ կը գնէին, սակայն երբեմն ալ իրենց չէր արտօնուեր ձեռագիրները Միաբանութեան համար ապահովել: Ըստ երեւոյթի՝ այսպիսի պարագաներուն, միաբանակիցներ կամ անոնց գործակիցները կը ջանային ձեռագիրները եւ կամ անոնցմէ բաղձալի հատուածներ՝ արտագրել եւ Ս. Ղազար ուղարկել: Վերոյիշեալ Միքայել Բասրացու

²⁰ Տե՛ս Հ. Սահակ Վրդ. Ճեմճեմեան, Մայր Յուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Մատենադարանին Միսիթարեանց ի Վենետիկ, Ս. Ղազար, հտ. Դ., 1993, էջ Ա-ԽԷ, հտ. Ե., 1995, էջ Ա-ԺԸ եւ հտ. Զ., 1996, էջ Բ-ԶԱ:

յղած ընդօրինակութիւնը եւ նամակը պերճախօս օրինակ մը կը հանդիսանան երեւոյթի մը՝ որ կրնայ ցարդ կարծուածէն շատ աւելի տարածուած ըլլալ Ս. Հարց մեթոդաբանութեան մէջ: Շատ հաւանական է, որ տպագրեալ խմբագրութիւնները նաեւ օգտուած ըլլան այսպիսի աղբիւրներէ. եւ դժբախտաբար՝ շատ մը այսպիսի ձեռագիրներ ամենայն հաւանականութեամբ չպահպանուեցան: Ահա թէ ինչու կ'արժէ յատուկ կշիռ ընծայել Միսիթարեանց տպագիր հրատարակութեանց:

Դրդապատճառներ նոր հրատարակութեան, եւ հրատարակութեանց տեսակներ

Մեր առաջին ձգտումը՝ գոհացուցիչ բնագիր մը ունենալ էր, ի խնդիր Սրբոյն տաղից առաջին Ձեխերէն թարգմանութեան²¹: Նախ՝ յատուկ բաժիններու թարգմանութեան համար ստիպուեցանք ձեռագիրներ որոնել, նոր տարւելթերցուածներ գտնել եւ արժեւորել, եւ յետաձգելով թարգմանութեան ամբողջացումը՝ նոր բնագրի կազմութեան առաջնահերթութիւն ընծայեցինք, իբր անհրաժեշտ նախապայման թարգմանութեան:

Յարդ տպուած հրատարակութեանց անպատեհութիւնները

Առկայ հրատարակութեանց բնագիրները խնդրական են: Միակ յստակօրէն նշուած ձեռագրաց հիման վրայ կազմուած ամբողջական հրատարակութիւնը Քէօշկերեանինն էր, ուստի կ'արժէ ատոր վրայ կեդրոնանալ: Ատիկա ընտրողային (*eclectic*) հրատարակութիւն մըն է, այսինքն՝ տեսակ մը խճանկար մը, որ ըստ խմբագրի դատողութեան կամ ճաշակին՝ մերթ ընդ մերթ այս կամ այն ձեռագրի տարւելթերցուած որդեգրած է բնագրի մարմնոյն մէջ, սակայն միշտ նշելով միւս ընտրեալ աղբերց տարբերակները: Տեսականօրէն՝ այդ ծանօթագրութեանց հիման վրայ կարելի պիտի ըլլար բոլոր օգտագործուած ձեռագրաց բնագիրները վերակառուցանել, որոշ սահմանափակումներով:

Դժբախտաբար, սակայն, ի տարբերութիւն Մատեան Ողբերգութեան աղօթագիրքին՝ մեզի հասած հնագոյն ձեռագիրը²² արդէն իսկ քառորդ հազարամեակի հեռաւորութիւն ունի Սրբոյն կեանքէն, իսկ երբեմն շատ աւելի²³, մանաւանդ որ, ըստ երեւոյթի՝ Քէօշկերեան զրկուած է Վենետիկոյ խիստ կարեւոր

²¹ Նոր բնագրաց հիման վրայ վերատեսեալ թարգմանութիւնները իբր յաւելուած նպատակ ունին՝ ամփոփելու մեր գրքին մէջ, որ յոյս տեսնելու է հետեւալ խորագրով. Utidjian, H., *Svêtec básnik: svatý Řehoř z Nareku*, Koniasch Latin Press, Praha, ISBN 978-80-87773-47-5:

²² Մեզի ծանօթ հնագոյն Տաղարանը (որ Հաւուն արթննացեալ տաղը կը պարունակէ) Փրգ. 79 է (1241 թ., Դրագարկ):

²³ «Սայլիկի տաղ»ը այս տեսակէտով ծայրայեղ պարագայ մըն էր: Քէօշկերեան կը գրէր «Տաղի հին օրինակներ չեն պահպանուած: Վաղագոյնները ժէ դարից այն կողմ չեն անցնում եւ բոլորն էլ աղաաղումներով» (էջ 252):

Տաղարաններէն եւ Գանձարաններէ օգտուելու կարելիութենէն. ատկէ զատ՝ տաղից սկզբնաղբիւրները բաւական աւելի խնդրական են, քան Մատենադարանները, եւ տաղից մի քանին՝ նոյնիսկ բերանացի փոխանցման հետքեր կը կրեն:

Վերոյիշեալ դժուարութեանց նաեւ որոշ անպատեհութիւններ կու գան բարդուիլ: Հրատարակութիւնը ի սպառ անտեսած է խազագրութիւնները, ինչպէս պիտի տեսնենք՝ թէեւ խազերը անհասկնալի դարձած են, սակայն մեզի անուղղակի տեղեկութիւններ կրնան հաղորդել: «Ըթ» ձայնաւորի կիրարկումը բնագրին մէջ հաւատարմօրէն արտացոլուած չէ. յաճախ անոնք ըստ կամս զանց առնուած են, երբ նոյնիսկ բոլոր ձեռագիրները զանոնք ունին (զոր օրինակ՝ «Հաւուն արթնացեալ»): Իսկ երբեմն՝ ընտրողական մեթոդը գործադրուած է մասամբ մեքենականօրէն, առանց բնագրի ամբողջական հասկացողութեան: Օրինակ՝ «Սայլիկի տաղ»ի մէջ շարականային ընդմիջարկութիւններ կան՝ «Փառք քրիստոսի ամենագոր յարութեանն» ԴԿ ՏԵՐ ԵՐԿՆԻՅ Յարութեան շարականէ (տե՛ս Շարական Ձեռագ, Անթիլիաս 1997, էջ 501-502): Վենետիկոյ 1513-ի հրատարակութիւնը այդ պատճառաւ կը գոհանայ միայն կիսատ մէջբերում մը կատարելով («Այսար անուշահոտ բուրմ: »)՝ այն ակնկալութեամբ, որ երգող դպիրը պիտի ճանչնայ շարականի յղումը եւ գոց (եւ կամ շարականոցն ի ձեռին) այդ տունը կարենայ երգել: Քէօշկերեան սակայն իր բնագրին մէջ ունի «Ի յառեղէն առեալ շարժումն գունդն սայլին, / Այսար անուշահոտ բուրմամբ ընթանայ:», իսկ ծանօթագրութեանց մէջ՝ նաեւ հետեւալ տարբերակը. «Այսօր անուշահոտ բուրմամբ ընթանայ / Յառեղէն առեալ շարժուն գունդըն սայլին. »: Եթէ նմարած ըլլար տաղի առնչութիւնը վերոյիշեալ շարականին հետ, պիտի անդրադառնար, թէ խնդրոյ առարկայ հատուածը սկզբնաւորութիւնն է երրորդ տան. «Այսօր անուշահոտ բուրմամբ ընթանային սուրբ կանայքն, տեսանելով ըզհրեշտակն արեգակնակերպ փայլմամբ ի վերայ վիմին գոչէր ասելով. փառք քրիստոսի ամենագոր յարութեանն: », եւ, ի միջի այլոց՝ «ընթանայ» կամ «ընթանայ» սղագրութիւններ են անցեալ անկատար յոգնակի «ընթանային» ձեւին: Դժբախտաբար, սակայն, այս տաղի Քէօշկերեանի բնագիրը անգործածելի կը դառնայ իր ներկայ վիճակով, ստիպելով վերադառնալ Վենետիկոյ գրեթէ երկու դար հին հրատարակութեան²⁴:

²⁴ Իր յօդուածին մէջ (Արգարեան, Գ., «Վերծանութիւն Գրիգոր Նարեկացու Յարութեան տաղի», *Էջմիածին*, 1974 Ա., էջ 42-48, եւ 1974 Բ., էջ 39-48) Արգարեան նշմարած է այս տողին ծագումը (տե՛ս 1974 Ա., էջ 48), թէեւ չէ անդադարձած, թէ շարականին ամբողջ տան յղում մըն է. դժբախտաբար Քէօշկերեան՝ այս յօդուածը մէկ այլ առնչութեամբ իր ծանօթագրութեանց մէջ (էջ 253-254) նկատի առնելով հանդերձ՝ չէ օգտուած այս տեսակէտով:

Մատեան Ողբերգութեանի սովետահայ հրատարակողները առաւելութիւն մը եւս ունէին²⁵: Թէեւ իրենք ալ Աստուածաբան կամ երաժշտագէտ չէին, սակայն Մատեանի պարագային ձեռքի տակ ունէին մանրամասն լուծումներ, մանաւանդ նալեան Պատրիարքի²⁶ եւ Հ. Գաբրիէլ Աւետիքեանի վերոյիշեալ աշխատանքները, ինչպէս նաեւ Թորգոմ²⁷ եւ Գարեգին²⁸ Պատրիարքներու Աստուածաշնչային յղմանց ցանկերը. իսկ ի տարբերութիւն Մատեանի՝ տաղերը այսպիսի օժանդակ գրութիւններով օժտուած չէին, մինչ խազաւորումները²⁹ եւ ծիսական ազգակները³⁰ շատ աւելի կարեւոր են տաղից՝ քան Մատեանի պարագային:

²⁵ Գրիգոր Նարեկացի, *Մատեան Ողբերգութեան*, աշխ. Պօղոս Մ. Խաչատրեան եւ Արշալոյս Ղազինեան, Երեւան, 1985:

²⁶ Յակոբ Նալեան Պատրիարք, *Գիրք Մեկնութեան Աղօթից Սրբոյն Գրիգորի Նարեկացւոյ*, Կոստանդնուպոլիս, 1745:

²⁷ Գրիգոր Նարեկացի, *Նարեկ Աղօթամատեան Ս. Գրիգոր Նարեկացւոյ, թրգ. Թորգոմ Եպ. Գուշակեան*, Անթիլիաս, 1970. Վերահրատակում Կոստանդնուպոլսոյ 1926-ի հրատարակութեան:

²⁸ Ս. Գրիգոր Նարեկացի, *Նարեկ Մատեան Ողբերգութեան*, աշխ. եւ թրգ. Գարեգին Արք. Խաչատրեան («Տրապիզոնի»), Հալէպ, 2003, վերահրատակում Պոլսոյ Այրէսի 1948-ի հրատարակութեան:

²⁹ Տաղից բոլոր միջնադարեան ձեռագիրները խազաւորուած են. ընդհակառակը՝ ըստ երեւոյթի *Մատեանի* շատ փոքրաքանակ եւ յարաբերաբար նոր ձեռագիրներ միայն առողջանութեան, եւ հազուադէպօրէն խազաւորուած մի քանի բաժիններ ունեն: Օրինակ՝ Բան ՁԱ.-ի երկրորդ մասի վերջաւորութիւնը, ուր հրեշտակներ մարդկութեան փրկութեան համար Աստուծոյ կ'աղերեսեն («Ողորմեա՛, դո՛ւ ստեղծե՛ր, մի՛ կորուսանե՛ր», հազարամեակի հրատ., էջ 367), զոր կը գտնենք ՄՄ 2089 (1645 թ., թ. 240ա). եւ կամ մի քանի հատուածներու աւարտի «Ամէն»-ները, զորս կը գտնենք 1417 թ. մէկ այլ ձեռագրի մէջ (մանրածապաւն 447): Տե՛ս Թահմիզեան, Ն., *Գրիգոր Նարեկացիի եւ Հայ երաժշտութիւնը եւ. ժե. գղ.*, էջ 74-75, եւ Շահնազարեան, Ա., *Միջնադարեան խազարուեստը Հայ երաժշտական մշակոյթի համակարգում*, հ. Ա., Երեւան, 1990, էջ 667-668:

³⁰ *Մատեան Ողբերգութեանը* մեծաւ մասամբ առանձնական աղօթից համար գործածուած է, բացառութեամբ Բան ԼԳ.-ի Ս. Հոգւոյ ուղղուած աղօթքին, որ Պատարագիչի կողմէ արտասանուած է առ նուազն ժԲ. դարէն ի վեր (տե՛ս *Խորհրդածութիւն Սրբազան Պատարագի բացատրութեամբ Տեառն Ներսէսի Լամբրոնացւոյ Արք. Եպիսկոպոսի Տարսոնի Կիլիկեցւոյ*, Երուսաղէմ, 1842, էջ 9-16), եւ մի քանի այլ հատուածներէ (ժԲ., ՂԱ.), որոնք Խաղաղական ժամերգութեան առթիւ օգտագործուած են, դատելով որոշ ձեռագրաց ցանկերէ (տե՛ս *Խաչատրեանի եւ Ղազինեանի հրատարակութեան «առաջաբան»*ը, մանաւանդ էջ 157-168), իսկ, ըստ մեր ժամագրոց՝ ներկայիս Հանգստեան ժամերգութեան ընթացքին կը գործածուին Բան ժԲ., ԽԱ, ՂԳ. եւ Ձ: (Մատեանի համարակալութեան տարբերութեանց պատճառաւ՝ Երուսաղիմայ ժամագրոց մէջ՝ զոր օրինակ՝ Անթիլիասի 1969-ի եւ 1986-ի, եւ Երուսաղիմայ 2003-ի վերապրութեանց էջ 659, ուր Բան ՂԳ.-ը «Բան ՂԳ.» կոչուած է, նմանապէս՝ ստուգման արժանի կէտ մըն է, եթէ վերոյիշեալ ցանկերու Բան ՂԱ.-ն եւ մեզի ծանօթ Բան ՂԳ.-ը կրնան երկուքն ալ նոյն՝ «Աստուած յալիտենական» հատուածին վերաբերիլ, ինչ որ անհասանական չենք համարի: Իսկ Խաղաղականէ նորագոյն Հանգստեանի անցման մասին՝ տե՛ս Հ. Վարդան Հացունի, *Պատմութիւն Հայոց Աղօթամատոյցին*, Վենետիկ,

Սակայն Նարեկացու տաղերը մանրամասն ուսումնասիրութեան արժանացած են վերջին մի քանի տարիներու ընթացքին: Հենրիկ Բախչինեանի ծանօթագրուած Արեւելահայերէն թարգմանութիւնը³¹ դասական ուղղագրութեամբ, ցարդ իր տեսակին լաւագոյնն է անտարակոյս: Jean-Pierre Mahé-ի նոր Ֆրանսերէն թարգմանութիւնը³² նոյնպէս մեծապէս կը գերազանցէ նախորդ փորձերը: Իսկ ըստ մեր կարծեաց՝ այս երկուքին յաջորդող Աբրահամ Տէրեանի ծանօթագրութեամբ եւ վերլուծմամբ օժտուած Անգլերէն թարգմանութիւնը³³ իր կարեւորութեամբ զուգահեռ մը կը հանդիսանայ Հ. Գաբրիէլ Աւետիքեանի կոթողային «Նարեկլուծ»ին,³⁴ եւ մեծապէս կը նպաստէ բանիմացօրէն բնագիր պատրաստելու ջանքին:

1965, էջ 33-36 եւ 38-39, որ դիտել կու տայ, որ Խաղաղական ժամու աղօթքն» կոչուած է, երբ տակաւին Հանգստեանը չէր ստեղծուած. Հանգստեան ժամերգութիւնը ստեղծուած է ԺԳ. դարուն, «մնայով առանձնական մինչեւ ԺԶ. դար, ուր հասարակաց դարձաւ», էջ 36. Մատենի Բան Զ.-ի Հանգստեանի մէջ ներմուծման մասին՝ տե՛ս էջ 313): Ընդհակառակը՝ եկեղեցական տաղից բազում ծիսական կիրարկութեանց մասին՝ տե՛ս Զարեհ Սրբազանի Մեղեդիներ, Տաղեր եւ Գանձեր Հայաստանեայց եկեղեցու (Անթիլիաս, Կաթողիկոսութիւն Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 1990) յառաջաբանը՝ «Քանի մը խօսք Մեղեդիներուն ու Տաղերուն եւ Գանձերուն մասին», նամանաւանդ «Մեղեդիներու, տաղերու եւ գանձերու գործածութիւնը եկեղեցական արարողութեանց մէջ» բաժինը (էջ 8-13): Սրբազանը ցոյց կու տայ, նոյնիսկ տպագիր հրատարակութեանց հիման վրայ, որ «եկեղեցական արարողութեանց մէջ անոնց գործածութեան ծիրը աւելի լայն է [քան սոսկ Ս. Պատարագի երգեցողութեան հետ առնչութիւնը], եւ տակաւին՝ կրկնապատիկ աւելի լայն էր դեռ մինչեւ մօտաւոր անցեալը, ներկայ դարասկիզբը [գրելով 1990-ին]»: Այդ յառաջաբանը վերապրած է հետեւեալ երկու յետ-մահու հատորոց մէջ. **Զարեհ Արք. Ազնաւորեան**, Հայ եկեղեցին 20-րդ դարուն եւ 21-րդ դարու շեմին, խմբ. Տ. Վարուժան Արք. Հէրկէան, Նիկոսիա, 2005, էջ 197-214, եւ **Զարեհ Արք. Ազնաւորեան**, ԶԱՍՏՈՒԾ ԿՆՆՈՒԹԻՒՆ, խմբ. Քորթմոսեան, Յ. եւ Նազըճեան, Գ., Երեւան, 2014, էջ 414-433:

³¹ **Բախչինեան, Հենրիկ**, Գրիգոր Նարեկացու Գանձարանը. Վերծանութիւն եւ քննութիւն, Լիբանան, 2016:

³² **Mahé, J.-P., Mahé, A., Trésor des Fêtes: Hymnes et Odes de Grégoire de Narek**, Peeters, 2014.

³³ **Terian, Abraham, The Festal Works of St. Gregory of Narek: Annotated Translations of the Odes, Litanies, and Encomia**, Liturgical Press, Minnesota, 2016:

³⁴ Յիշատի, այս տեսակետով չափազանցութիւն չէ զՏէրեան Նալեանի եւ Աւետիքեանի արժանատու յաջորդը նկատել. բաղդաստութիւն մը՝ զոր կատարեցինք գրախօսականի մը միջոցաւ. տե՛ս **Utidian, H.**, “Abraham Terian – The Festal Works of St. Gregory of Narek: Annotated Translation of the Odes, Litanies, and Encomia”, *Ecclesia orans*, Anno XXXIV – 2017/1, էջ 298-301: Անշուշտ, ի տարբերութիւն Աւետիքեանի՝ Տէրեանի գործը ծանօթագրեալ թարգմանութիւն մըն է, եւ ոչ բնագիր. այնուհանդերձ՝ Տէրեան բնական մօտեցում մը կը վարէ իր ձեռքի տակ ունեցած բնագրին հանդէպ (որ ՄՀի վերարտադրած Քէօշկերեանի խմբագրութիւնն է), երբեմն նախընտրելով էջատակի տարբերութեան տարբերակը: Սակայն Տէրեանի իրագործման գլխատու արժէքը կը կայանայ իր լուսաբանութեանց մէջ. ան յաջողած է համոզիչ կերպիւ բացատրել շատ մը տողեր, որոնք ցարդ բոլորին անհասկնալի կը մնային:

Հրատարակութեան տեսակներ³⁵

Դասական բանասիրութեան մէջ կիրարկուած մօտեցումներէն մին տոնմաձառ մը կազմելու կը ձգտի, ջանալով ազգակցութիւն յայտնաբերող սխալներէ օգտուիլ. այսինքն՝ ոչ թէ հասարակ տեսակի մանր վրիպակներէ, որոնք կրնան ռեւէ գրիչի մը ձեռքէն պատահաբար սարդած ըլլալ, այլ անսովոր սխալներ՝ որոնք անկասօրէն կրկնուելու հակամէտ չեն, եւ հետեւաբար որոնց կրկնութիւնը յիշատակ ազգականական կապ ցոյց կու տայ³⁶: Յոյսը այն է, որ այսպիսով կարենանք ծառին «բուն»ին՝ եւ *Lachmann*-ի բառով «նախատիպի» (*archetype*)³⁷ կամ *Draguet*-ի արտայայտութեամբ՝ ենթադրական «հիմք բնագրի» (*base text*)³⁸ մօտենալ: Ասիկա աւելի տրամաբանական կը թուի եւ աւելի համակարգային (*systematic*), քան ըստ կամս՝ ընտրողային եւ խառնածին (*hybrid*) բնագիր մը կազմելէ, ուր հրատարակողի անձնական ճաշակը եւ հակումները անխուսափելիօրէն ազդեցութիւն մը բանեցուցած կ'ըլլան՝ կամայականօրէն, գիտակցաբար կամ ոչ: Այնուհանդերձ, այսպիսի ծառ մը կազմելը դժուար է յաճախ (եւ, ինչպէս կ'ըսէ *Amand de Mendieta*, ինքնին «ձեռներէցութիւն մը որ անիրականալի է եւ նոյնիսկ պատրալից»³⁹): Զոր օրինակ՝ գրիչ մը կրնայ առջեւ մէկէ աւելի բնօրինակ ունեցած ըլլալ, եւ կամ աղբիւր մը կրնայ այլ անձէ մը սրբագրուած ըլլալ՝ նախքան իբր բնօրինակ ծառայելը, որով զանազան «ճիւղերու» միջեւ տեսակ-տեսակ «տարապղծմանց» (*contamina-*

³⁵ Զերմօրէն կը յանձնարարեմք հետեւեալ գլուխը՝ “Textual Criticism and Text Editing”, աշխ. *Caroline Macé* եւ *աշխատակիցներ*, արդէն վերեւ նշուած *Comparative Oriental Manuscript Studies: An Introduction*ի մէջ, մանաւանդ էջ 321-465: Հատորիս ամփոփ գրախօսականին համար տես՝ **Utidian, H.**, “Comparative Oriental Manuscript Studies: An Introduction”, *Parrésia* 9-10 (2015-2016), էջ 580-582:

³⁶ Որոշ չափով՝ Խաչատրեան եւ Ղազինեան այսպիսի մօտեցում մը կիրարկեցին, *Մատենան Ողբերգութեան* երկի հրատարակութեան մէջ. իրենց ձեռքի տակ ունեցած ձեռագիրները կրցան երեք գլխաւոր խումբերու բաժնել, գլխաւորաբար կախեալ ատկէ՝ թէ ԿԲ. եւ ԿԳ. Բաները ինչ շարքով կը գտնուէին տուեալ ձեռագրի մը մէջ, եւ թէ Բան Զ.-ի, Բան Ժ.-ի եւ Բան ԺԲ.-ի մէջ որոշ հատուածներ կը բացակայէին կամ ոչ – տե՛ս «Առաջաբան»-ի «Ձեռագրական խմբեր» բաժինը, մանաւանդ էջ 16-18 (այս բնագրագիտական բացատրութեանց համար անհրաժեշտ է վերադառնալ իրենց 1985-ի հատորին, որովհետեւ զանց առնուած են Մ2 բնագրի վերահրատարակումէն):

³⁷ Karl Lachmann (1793-1851)՝ ականատար Գերմանացի բանասէր եւ բնագրագիտութեան տեսաբանութեան ռահվիրայ:

³⁸ René Draguet (1896-1980)՝ ականատար Պելլիֆացի Աստուածաբան, Ասորագէտ:

³⁹ “Une entreprise irréalisable et même fallacieuse” – տե՛ս **Amand de Mendieta, Emmanuel**, “Un problème d'ecdotique. Comment manier la tradition manuscrite surabondante d'un ouvrage patristique”, *Texte und Textkritik. Eine Aufsatzsammlung*, աշխ. **Dummer, Jürgen**, Berlin: Akademie-Verlag (Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altkirchlichen Literatur, 133), 1987, էջ 29-42, յատկապէս էջ 41, մէջբերուած *Caroline Macé*-ի վերոյիշեալ գլուխին մէջ, էջ 424:

tion) կրնանք հանդիպիլ: Ինչպէս կ'ըսուի՝ Recentiores, non deteriores, այսինքն՝ երբեմն աւելի նոր «ճիւղ» մը աւելի լաւ տարբերացուած մը կը կրէ. այսպիսի աղբիւր մը ծառին վրայ տեղադրելը կրնայ ստացօղ տպաւորութիւն ստեղծել: Ասկէ զատ՝ կրնան մեզի հասած տարբերակները իրարմէ բաւական «հեռաւոր» եւ անհաշտելի ըլլալ, որով ծառին զանազան բաժինները իրարու հետ միացնելը անհնար կը դառնայ, ինչպէս պիտի տեսնենք:

Այս բոլոր պատճառներով շատերը հակուած են տարբեր մօտեցման մը՝ ի նպաստ դիւաւմային գրառմանց (*diplomatic transcription*): Ըստ այսմ՝ կը ձգտինք հրատարակութիւն մը պատրաստել, որ հիմնուած ըլլայ մէկ վկայի մը վրայ, ջանալով ատոր բոլոր առանձնայատկութիւնները հաւատարմօրէն վերարտադրել: Սակայն այս մօտեցումն ալ խաբուսիկ է: Հնարաւոր չէ ձեռագրի մը բոլոր մանրամասնութիւնները հրատարակութեան մը մէջ ներգրաւել (ի բաց առեալ լուսանկար վերարտադրութիւնը): Թէ ո՛ր տարրերը կ'ընտրենք վերարտադրման համար եւ որոնք կ'անտեսենք կախեալ է մեր նախընտրութիւններէն, եւ մեր ապրած ժամանակներու ընդունուած սովորոյթներէն: Զոր օրինակ՝ Քէօշկերեանի աշխատած շրջանին խազերը բոլորովին կ'անտեսուէին, եւ նոյնպէս բնօրինակներու կէտադրութիւնը՝ զայն հրատարակողին դատողութեան թողլով: Եթէ յիշենք նաեւ, թէ տաղից հնագոյն ձեռագիր վկան նուագագոյնս քառորդ հազարամեակ մը աւելի հետագայ է քան Նարեկացւոյ կեանքը, եւ երաշխիք չկայ, թէ ԺԳ. դարու խազագրութիւնները Ժ. դարու եղանակներուն համապատասխանեն, եւ կամ նոյնիսկ բառերը անփոփոխ մնացած ըլլան՝ ապա բացայայտ կը դառնայ, թէ նոյնիսկ այսպիսի մեթոդի մը խստագոյն գործադրութեամբ՝ անխուսափելիօրէն մեր պատրաստած բնագիրը առ նուազն երկու տարբեր մակադրուած ժամանակներու կնիքը կը թողու հեղինակի ստեղծագործութեանց վրայ:

Բարդութիւն մը եւս կայ, յատկապէս երգուած յօրինմանց պարագային: Ենթադրելի է, որ բերանացի կատարման եւ գրաւոր փոխանցման միջեւ փոխազդեցութիւններ գործած ըլլան: Արդէն տեսանք, թէ ԺԸ. դարուն տպուած բնագիրները կը բաւարարուէին մէկ-երկու տուներով, որովհետեւ ծիսական կիրարկման համար տրամադրուած անշրպետը կը լեցուէր դանդաղ ու զարդարուն երաժշտական տարբերակներու կատարմամբ, որով արդէն մի քանի բառ երգելը բաւական երկար ժամանակ կը գրաւէր: Նոյնպէս գրաւոր աւանդումը կրնայ ընդհատմանց ենթարկուած ըլլալ, եւ զանազան երգողներու յիշողութեան շնորհիւ գրաւոր փոխանցումը ընդհատող անդունդներուն վրայ կամուրջներ կառուցուած ըլլան: Երգիչի մը յիշողութիւնը սակայն կրնայ սխալական ըլլալ. տանց շարքը կրնայ խախտած ըլլալ, ամբողջ հատուածներ կորստեան մատնուած ըլլալ՝ նախքան յիշողաբար գրաւոր աւանդութեան վերադարձուելէ: Որոշ տաղից պարագային տրամաբանական կը թուի այսպիսի են-

թաղարութեանց դիմել, կոշտ մակարդակի տարբերութեանց արդարացման համար: Այս բոլորը բնագիրը պատրաստողի պարտականութիւնը կը դժուարացնեն:

Որոշ մեքենական գործողութիւններ կրնան դիւրանալ՝ արդիական յարմարութեանց շնորհիւ: Զոր օրինակ՝ համակարգչային ծրագիրներ կան, որոնց օգնութեամբ հնարաւոր է մի առ մի բնագիրները մեքենագրել, եւ ապա համակարգիչին հրահանգել, որ այս կամ այն ձեռագրի տարբերակը իբր հիմնական բնագիրը որդեգրուի, եւ բոլոր միւսները համակարգչային կերպով իբր էջատակի ծանօթագրութիւն նշուին՝ անսխալ ու լիակատարօրէն: Ասիկա մեծ օգնութիւն է, նամանաւանդ երբ (ինչպէս երբեմն կը պատահի մեր տաղից պարագային եւս) որոշ տողեր այս կամ այն տարբերակին պարագային այլուր գետեղուած են, եւ սակայն տողերը իրենք ալ որոշ մանրամասնութեանց մէջ կը տարբերին: Միւս կողմանէ սակայն՝ համակարգիչը պարզապէս մեր հրահանգները կոյրօրէն կատարող գործիք մըն է. ուստի որակական հարցերու մասին (մէկ կամ միւս աղբիւրի յարաբերական արժանահաւատութեան կամ հարազատութեան, այս կամ այն տարբերակի նախընտրելիութեան մասին) մեզի չ'օգնէ: Եւ եթէ խնդրոյ առարկայ բնագիրները բազմաթիւ ըլլան, վտանգը կայ, որ այսպիսի օգնութեանց ապաւինելով՝ կրնանք մեր կազմած բնագիրը խեղդել անիմաստ եւ անկարեւոր տարբերակմանց հոծ բազմութեամբ: Այսպիսի դժուարութիւնները շրջանցելու համար կարելի է նախ որոշ չափանիշեր հաստատել: Զոր օրինակ՝ Աբրահամ Տէրեան՝ Մագիստրոսի ՁՄեծամեծս Աստուծոյ (ցարդ «Առ Մանուէ») խորագրով ծանօթ) գործի բնագրի համար որոշեց հետեւեալ պայմաններուն գոհացումը պահանջել՝ նախքան որոշ ձեռագրախումբէ մը ծագող տարբերակներէն որդեգրումը. (ա) ձեռագիր աղբերց բաւարար մեծ համամասնութիւն մը պէտք է յօգուտ տուեալ տարբերակներէն մը վկայէ, (բ) տարբերակներէն պէտք է «մայր» ձեռագրի բացայայտ պակասներ գտնելու ծառայեն, (գ) տարբերակներէն սկսի տողի մը մէջտեղէն եւ ոչ վերջաւորութեան, եւ (դ) տարբերակներէն որդեգրումը նպաստէ կանոնաւոր տաղաչափութեան վերահաստատման⁴⁰: Այսպիսի մօտեցման մը տարրերը մեր նպատակին ալ կրնան օգտակար հանդիսանալ:

Արդիական յարմարութիւնները նոյնպէս մեզի ելեկտրոնային միջոցներով գերբնագիրներ (*hypertext*) կազմելու առիթ կ'ընծայեն, ուր մատի մէկ հպմամբ՝ կարելի է նոյն հատուածի ոեւէ մի աղբիւրի բնագիրը եւ կամ միաժամանակ բազում տարբերակներ ներկայացնել: Վերջին տարիներուն սակայն՝

⁴⁰ Տե՛ս *Magnalia Dei – Biblical History in Epic Verse by Grigor Magistros: Critical Text with Introduction, Translation and Commentary by Abraham Terian*, Hebrew University Armenian Studies 14, Peeters, 2012, էջ 28-29: Սոյն հատորին մեր գրախօսականին համար տե՛ս **Utidian, H.**, “Grigor Magistros – Magnalia Dei. Biblical History in Epic Verse by Grigor Magistros: Critical Text with Introduction, Translation and Commentary by Abraham Terian”, *Parrésia* 8 (2014), էջ 642-644:

շատ մը մասնագէտներ նախընտրած են բոլորովին հակառակ ուղղութիւն մը՝ դէպի պարզացում եւ դիւրաւ ընկալելի բնագրի նախընտրութիւն, ընթերցողային բնագիրներ (*reader's edition կամ reader's text*) ներկայացնելով (սակայն իրենց ընտրութիւնները մանրամասնօրէն նկարագրելով սովորաբար անջատ ներածականաց միջոցաւ)⁴¹:

Անհաշտելի աղբիւրներ

Այժմ մեր ուշադրութիւնը կը դարձնենք ծայրայեղ օրինակի մը, որ մեզի ցոյց կու տայ, թէ ի՞նչպէս երբեմն այն սովորական քայլերը, որոնցմով զանազան աղբիւրներ այս կամ այն կերպիւ համադրելով ու համակցելով դասական հրատարակութիւն կազմել կը ջանանք՝ կրնան անպատշաճ ըլլալ: Մեր օրինակը հոս «Սայլիկի տաղ»ն է⁴²:

«Սայլիկի տաղ»ի մասին

Մեր երեք կարեւորագոյն (եւ շատ հաւանաբար նաեւ հնագոյն) աղբիւրները հետեւեալներն են.

- Խմբագրութիւն 1 (Վենետիկ, «Գանձարան» ժ.Ձ. , 15-16րդ դ.),
- Խմբագրութիւն 2 (Վենետիկ, «Տաղարան» Ե. , 16-17րդ դ.),
- Խմբագրութիւն 3 (Վենետիկ, «Տաղարան» Դ. , 1563 թ.)

(Այս երեք աղբիւրները մի առ մի՝ «Խմբագրութիւն» յորջորջած ենք, եւ ոչ սոսկ ձեռագիր տարբերակներ, քանզի ժամանակի ընթացքին անոնց կրած այլազան խմբագրական միջամտմանց ազդեցութեան հետքերը կարելի է տեսնել անոնցմէ իւրաքանչիւրին վրայ): Ի դէպ՝ առ նուազն երկուքը հնագոյն են քան 1981-ի հրատարակութեան համար ծառայած աղբերց ամենահինը)⁴³:

Ինչպէս ծանօթ է Խմբագրութիւն 1 ունի կարեւոր առանձնայատկութիւն մը. երկու խոշոր բաժիններ կը պարունակէ, որոնք չկան Քէօշկերեանի կամ Վենետիկոյ հրատարակութեանց մէջ, եւ որոնցմէ առաջինը ռեւէ ալ աղբերց մէջ չգտանք: Նախ՝ կ'անդրադառնայ Բեթելի լեռներու, ամուր պարիսպներու,

⁴¹ Sebastian Brock-ի Ս. Եփրեմ Ասորացոյ գործոց նորագոյն հրատարակութիւնները այս ուղղութեան համակիր են: Երբ Theo van Lint-ի հրաւերով՝ ներկայ աշխատանքի մասին Օֆսֆորդի համալսարանի Արեւելագիտական Հիմնարկի մէջ 1 նոյեմբեր 2016-ին դասախոսութիւն մը ներկայացուցինք, Brock-ը յայտնեց, որ Եփրեմ Ասորացոյ բանաստեղծութեանց՝ Ս. Գրիգոր Նարեկացոյ տաղից աղբերց ժամանակակից ձեռագիրները նոյնպէս բարդ, նոյնիսկ շփոթաբարդ պատկեր մը կը ներկայացնեն. բարեբախտաբար, սակայն, մեզի Եփրեմ Ասորացոյ Զ. դարու ձեռագիր վկաներ հասած են, առանց որոնց (ըստ Brock-ի) բնագրաց վերականգնումը անհնար կ'ըլլար:

⁴² Զանազան աղբիւրներ միօրինակ սկզբնատողը չ'ունին, ուստի «Սայլիկի տաղ» խորագիրը կը նախընտրենք գործածել, որ վերջին տարիներուն բաական ընդհանրացած է:

⁴³ Այդ մասին ինչպէս տեսանք՝ Քէօշկերեան կը գրէ (էջ 252)՝ «Վաղագոյնները Ժէ դարից այն կողմ չեն անցնում եւ բոլորն էլ աղաաղումներով», իսկ Van Lint կը գրէ “dating from about 1622” – «չուրջ 1622 թուականէն» (նշ. աշխ. էջ 117):

«գինւոյ տուն» մուծուելու, Ադամի աւետման, եւ գերեալները ազատելու համար դժոխք իջման⁴⁴. Կ'աւարտի յորդորելով որ մե'նք եւս նոյն փառաբանութիւնը երգելով իրենց միանանք.

Ձայն առնէր ձայն առնէր ձայն առնէր ամուլն ձայն առնէր.

ձայն առնէր եզնամուլին հընչիւն առնէր ամթռակին:

Ի վերայ լերանց բեթելայ. դ ամուլն ձայն առնէ[ր]:

Ի վերայ ամուր պարրսպաց, ամուլն ձայն առնէ[ր]:

Մուծէք զիս ի տուն գին[ւ] ոյ. ամուլն ձայն առնէ[ր]:

Եւ խընծորաւ վ զիս ծածկեցէք. ամուլն [ձայն առնէր]:

Աւետէր նախահաւուն ամուլն 73ա ձայն առնէ[ր]:

Իջանելով ի դրժոխս, ամուլն ձայն առնէ[ր]:

Ազատելով ըզգերեալսն, ամուլն ձայն [առնէր]:

Ոյք նրստէին ի բանդի, ամուլն ձայն առնէ[ր]:

Երգեմք եւ մեք ընդ նոսին. ամուլն ձայն առնէ[ր]⁴⁵:

Իսկ երկրորդ բաժինը՝ սայլիկին գլորման հանած «գիլ-գիլ» ձայնը (որ ըստ Van Lintի սերտօրէն առնչելի է եզեկիէլ Մարգարէի «գեղ-գեղ»ին հետ⁴⁶) իւրաքանչիւր տողի վրայ կը կրկնէ, առաքելոց տասին անունները զոյգ-զոյգ յիշելով.

Ի գիլ գայր ի գիլ սայլիկն ի գիլ գայր ի գիլ:

Պետրոսի եւ պաւղոսի. սայլիկն ի գիլ [գայր ի գիլ]:

Յոհաննու եւ յակոբայ, սայլիկն ի գիլ գայր [ի գիլ]:

Անդրէի եւ թո[վ]մայի, սայլիկն [ի գիլ գայր ի գիլ]:

Բարդողիմէոսի մաթէոսի, սայլիկն ի գիլ գայր ի գ[իլ]:

Շմաւոնի թադէոսի սայլիկն ի գիլ գայր [ի գիլ]:

Սակայն այս խմբագրութիւնը իբր ինքնաբաւ բնագիր ծառայելու տեսակետով գոհացուցիչ չէ: Ձանազան մանր-մունր սխալներէ զատ, նշմարելի է, որ «բանալի» տան մէջ (ուր հեղինակը, կամ լաւ եւս՝ հետագայ բնագրի վրայ միջամտողներէն մին տաղիս այլաբանութիւնը կը բացատրէ) «այն բարդ խողըրձան»ի մասին ակնարկուած է, սակայն տաղիս նոյն բնագիրէն կը պակսի համապատասխան «եթէ հարիւր բարդ խողըրձան» տողը: Նոյն այս կասկածելի «բանալի» տունը վեցօրեայ արարչութեան տեղ՝ «Այն բարդ կորընկեանի աւթնաւրեայ գործքն աստուծոյ» տարընթերցուածը կը ներկայացնէ, որ առարկելի

⁴⁴ Այս հատուածի բոլոր յղմանց եւ անոնց խորհրդանշական արժէից մասին՝ տե՛ս Utidjian, H., “Textual Observations on St. Gregory of Narek’s ‘Ode of the Little Cart’,” *ԲՄ* 21(2014), էջ 487-502:

⁴⁵ Ամբողջական բնագրաց համար՝ տե՛ս Utidjian, H., “On the early Venetian Manuscripts of the ‘Ode of the Little Cart’”, *Parrésia* 7 (2013), էջ 205-228:

⁴⁶ Տե՛ս Van Lint, T. M., նշվ. աշխ., էջ 117, ծան. 38:

է, թէ՛ «բարդ» բառի կրկնութեան՝ եւ թէ՛ մանաւանդ վեցօրէի տեղ «աւթ»նօրեայ տարբերակին համար: (Իսկ կ'արժէ նշել, որ խմբագրութիւն 2-ը «հինգաւրեայ գործքն աստուծոյ» ունի):

Այսպիսի բացատրական «բանալի»-տուն մը հարազատ է երբեւիցէ Սրբոյն գրչին⁴⁷: Ըստ մեզ՝ առ նուազն «Սալլիկի տաղ»ի պարագային, զուտ բանաստեղծական գեղագիտութեան տեսակէտով «բանալի» տունը ընդհանուր յօրինման որակին չի նպաստեր, սակայն արժէք ունի տաղի այլաբանութեան հասկացողութեան համար: Կարելի չէ՞ ենթադրել, որ հետագային աւելցուած ըլլայ «բանալի»ն, որպէսզի հին ատեններուն արդէն քաջածանօթ մեկնաբանութիւնը մոռացութեան եւ կորստեան չմատնուէր: Նոյն տպաւորութիւնը կը թողու նաեւ այն հանգամանքը, որ խմբագրութիւն 2-ի պարունակած «բանալի»ն կը տարբերի միւս աղբերց՝ «նահապետքն եւ մարգարէքն» «բանալի»ներէն, «հարիւր բարդ խոլըրձան»ը մեկնաբանելով՝ «հարիւր ոչխարքն են առակին» (Մատթ. ԺԸ 12-14, Ղուկ. ԺԵ 3-5): Այսուամենայնիւ, (1) այսպիսի կամ այնպիսի «բանալի» տուն մը մեզի հասած բոլոր հին ձեռագիր աղբերց մէջ առկայ է, եւ սոսկ մեր անձնական նախընտրութեան հիման վրայ զայն զանց առնելը արտօնելի չէ, եւ (2) անկախ ատկէ, եթէ «բանալի»ն հարազատ է կամ ոչ, առաջին խմբագրութեան մէջ բանալու «բարդ խոլըրձան»ի ակնարկելը ցոյց կու տայ, որ տաղիս գլխաւոր բաժնին մէջ «բարդ խոլըրձան» առկայ էր եւ կորսուեցաւ, մնալով սակայն «բանալի» տան մէջ:

Յամենայն դէպս, խմբագրութիւն 1-ի այդ նորագիւտ տարրերը պէտք չէ անտեսել: Վերեւ մէջբերուած առաջին բաժնի գերիրապաշտական ճանապարհը բաղդատելի է Հաւուն արթընացեալ տաղի հետ, եւ թէեւ ասիկա ճշգրիտ շափանիշ մը չէ, նորագիւտ բաժինները Գրիգորի ստեղծագործական ոճին հարազատ կը թուին (թէեւ, դարձեալ՝ ասիկա ինքնին ապացոյց մը չէ). անկասկածօրէն՝ զանոնք անտեսելը կամ մեր նոր հրատարակութենէն անոնց զանցառումը՝ աններելի պիտի ըլլար:

Խմբագրութիւն 2-ի ամենէն տպաւորիչ առանձնայատկութիւնը այն է, որ հոս ոչ միայն մեր արդէն հանդիպած ԴԿ Տէր յերկնից շարականէն մասեր ներմուծուած են, այլեւ հետեւեալ շարականներէն բաժիններ.

- Զատկուայ «Այսաւր մեծ աւետիք ադամայ նախաստեղծին» Հարց շարականի առաջին երեք տունները.

⁴⁷ Սրբոյն մեզի ծանօթ ոչ մի այլ տաղ այդպիսի «բանալի» մը չի պարունակեր, մասնակի բացատրութեամբ *Զօրք ի վերուստ իջեալ տաղին*, ուր «տանաւն այն ո՛ւմ նման է... մարդակն այն ո՛ւմ նման է... գերանքն այն ո՛ւմ նման է... խոյակքն այն ո՛ւմ նման է... սիւներն այն ո՛ւմ նման է... խարխիսն այն ո՛ւմ նման է...» հեռտորական հարցումները կը տրուին, եւ կը յաջորդեն պատասխանները («մարգարէիցն, ... քերովքիցն, ... առաքելոցն, ... սերովքիցն, ... սրբոյ կուսին...»): Սակայն յիշելու ենք, որ այս տաղը Քէօշկերեան (տե՛ս էջ 17-18) կը համարի այն մի քանի տաղերէն մին, որոնք «հեղինակային պատկանելիութեան առումով, տեղի են տալիս տարակուսանքի»:

• Սրբոց Հրեշտակապետացն Միքայելի եւ Գաբրիելի եւ Ամենայն երկնային Զօրացն կանոնի «Այսաւր ուրախացեալ սուրբ եկեղեցի քրիստոսի» ձաշու շարականը, ամբողջութեամբ (երեք տուն)։

• Վարդավառի երրորդ օրուան «Այսօր ըզխորհուրդն անճառ» Հարց շարականի երրորդ տունը՝ «Այսօր անմահութեան հոտ անոյշ բուրեաց ի թաբօր. թըմրեալ ընդարմացոյց զդասս առաքելոցն. աստուած հարցըն մերոց»։

Այս շարականները նոյնպէս ԴԿ ձայնին կը պատկանին, որով ենթադրելի է, որ երաժշտական տեսակէտով շարականոցէն որդեգրուած բոլոր բաժինները հեղասահօրէն եւ ողորկ կերպիւ զօդուած ըլլային։ Սակայն յիշուի զանազան շարականներէ առնուած այսպիսի բաժիններ կրնա՞ն տաղիս բաղադրիչ մասեր նկատուիլ։ Աւելի հաւանական է, որ Սրբոյն սկսած քայլը (տաղին մէջ շարական մը միջադրելով՝ եւ կամ նոյնիսկ իր տաղը շարականի մը մէջ միջադրելով)⁴⁸ հետագայ խմբագրող մը շարունակած ըլլայ։ Տաղիս միջահիւսմամբ մի քանի շարականներէ քաղուած տանց հետ՝ միթէ կը դադրի՞ն տաղը տաղ մնալէ եւ շարականները շարական։

Վերջապէս, պատշաճ է նկատել, որ խմբագրութիւն 2-ի այս երեւոյթը (գուցէ աւելի ուշ ժամանակներո՞ւն որդեգրուած) սովորութիւնը կը յիշեցնէ, ըստ որուն՝ Ս. Պատարագի ընթացքին իբր Մեղեդի երգուած տաղին անմիջապէս իբր թափօրի շարական կը յաջորդէ (փոխանակ Յայս յարկ շարականին, կամ անոր «Բարեխօսութեամբ» տան, ինչպէս որոշ տպագիր ժամագրոց մէջ եւ Ս. Էջմիածնայ ներկայ սովորութեան) օրուայ ձայնի Տէր յերկնից շարականներէն մին (Ս. Յարութեան կիրակիներուն) եւ կամ (տաղաւար տօներու պարագային) նոյն առաւօտուն Գիշերային ժամերգութեան երգուած Օրհնութիւն շարականին առաջին մի քանի տունը՝ աւելի ծանր եւ զարդարուն երգեցողութեամբ⁴⁹։

Իսկ խմբագրութիւն 3-ը՝ տաղիս առաջին տան սերովբէները եւ քերովբէները (զորս միւս խմբագրութեանց մէջ կը գտնենք) զանց կ'առնէ, սակայն կը

⁴⁸ Երաժշտագէտ եւ երաժիշտ՝ Գրիգոր Փիտէնեան խնդրոյ առարկայ ԴԿ Տէր յերկնից շարականը Սրբոյն վերագրելի կը համարի. տե՛ս **Փիտէնեան, Գ.**, *Գրիգոր Նարեկացի շարականագիր*, Ս. Էջմիածին, 1999։

⁴⁹ Մենք մանկութենէն ի վեր այս սովորութեան ականատես եւ մասնակից եղած ենք։ ԺԸ դարու տպագրուած եւ կամ ձեռագիր Տաղարանաց մէջ եւս բաւական յաճախ տաղերէ ետք շարականներ կը յաջորդեն։ Իսկ Հիսարեան կը վկայէր (**Հիսարեան, Արիստակէս Քենյ.**, *Պատմութիւն Հայ ձայնագրութեան եւ կենսագրութիւնք երաժիշտ ազգայնոց 1768-1909*, Կոստանդնուպոլիս, 1914, էջ 83), թէ նոյնիսկ ԺԹ դարու երկրորդ կիսուն, Պոլսահայ եկեղեցական երաժիշտներէն՝ Արիստակէս Յովհաննիսեան (1812-1878) Ս. Պատարագի թափօրի ընթացքին երգուելու համար որոշ *Տէր յերկնից* շարականներու այսպիսի ծանր ու զարդարուն տարբերակներ կը յօրինէր։ Իսկ Տնտեսեանի մէջբերած 1811 թ. Պատրիարքական կոնդակի շնորհիւ (տե՛ս *Նկարագիր երգոց Հայաստանեայց եկեղեցոյ, Կոստանդնուպոլիս, 1874, էջ 129*), գիտենք, որ երգեցողութիւնը կրնար փոխուիլ «ըստ վայելչութեան բանին» կատարուելով «միջակ ձայնի յորդոր ասացուածով» եւ կամ «բարձր եւ ծանր եղանակելով»։

պարունակէ «Փառք Քրիստոսի ամենագոր յարութեանն» շարականի երկրորդ տունը՝ որ ինքնին «քերովբէքն եւ վեցթեւեան սերովբէսըն» բառերը կը պարունակէ: Ուշագրաւ է նաեւ, թէ խմբագրութիւն 1-ի եւ խմբագրութիւն 3-ի մէջ՝ ի տարբերութիւն տպագիր հրատարակութեանց եւ խմբագրութիւն 2-ի՝ «ահա շարժէր»ը ոեւէ տեղ «ահա շարժէր»ի չի փոխուիր: Իսկ ի տարբերութիւն միւս երկու խմբագրութեանց՝ խմբագրութիւն 3-ը առաքեալները մի առ մի չի թուեր, այլ պարզապէս «երկոտասան առաքելոց» կ'անդրադառնայ:

Այսպիսի՝ յարաբերաբար «խոշոր» տարբերութիւններէ զատ՝ խմբագրութեանց միջեւ կը հանդիպինք շատ աւելի «մանր-մունր» տարբերութեանց: Զոր օրինակ՝ «Սալք իջանէին ի մասեաց լեռնէն» (խմբ. 1), «Սալքն իջանէին ի լեռնէն ի մասանց» (խմբ. 2), «Սալքն իջանէին ի լեռնէն մասանց» (խմբ. 3) տարբերակներուն կը հանդիպինք, որոնց աւելցնենք տպուած՝ «Սեալքն իջանէին ի լեռնէն ի մասանց» (Վենետիկ, 1513) եւ «Սալն այն իջանէր ի լեռնէն ի Մասեաց» (Վենետիկ, 1840, Քէօշկերեան, 1981) տարբերակները: Ի դէպ՝ մեր տեսած ցարդ բոլոր ձեռագիրները «սալք»ը յոգնակի թիւով կը ներկայացնեն, ուստի հնարաւոր չէ այս դժուարաւ բացատրելի հանգամանքը անտեսել: Այլ հետաքրքրական տարբերակում մը խաչին կը վերաբերի. խմբ. 1-ի եւ Քէօշկերեանի բնագրի մէջ՝ «գեղեցիկ մանկունք» զայն իրենց ձեռքը բռնած են, մինչ Ս. Ղազարու տպագրութեանց մէջ այն «ի գիրկս նոցա» կը գտնուի. իսկ խմբ. 2-ի եւ 3-ի մէջէն, ինչպէս նաեւ Վենետիկոյ 1513-ի Տաղարանէն ի սպառ կը պակսի: Հոս եւս, չկան յստակ չափանիշեր, որոնց հիման վրայ արդի բանասէրը կարենար մէկ կամ միւս տարբերակի նախընտրութիւն ընծայել:

Այս տաղը ծայրայեղ օրինակ մըն է, եւ մեր հոս հանդիպած բազմաթիւ եւ արմատական տարբերակումները բարեբախտաբար անսովոր են: Սակայն ա՛յդ իսկ պատճառաւ, մեր համոզումն է ուրեմն, որ պատշաճագոյն է խմբագրական մեթոդաբանութիւնը փոխել տաղէ տաղ, եւ միօրինակ մօտեցում մը չպարտադրել, երբ պարագայք կը տարբերին: Սակայն պարտինք նաեւ հարց տալ, թէ արդեօք ինչո՞ւ այս տաղը այս աստիճանի տարբերակմանց ենթարկուած է: Մեզի կը թուի որ շարականաց միջահիւստումները, զանազան կրնկերգերու առկայութիւնը, եւ զանազան այլ կառուցային յատկանիշեր բոլորը կը վկայեն, որ տաղիս փոխանցումը հաւանաբար միմիայն գրաւոր աւանդութեամբ չէ որ կատարուած ըլլայ. հաւանականագոյն կը թուի մեզի, թէ այդ աւանդութիւնը ընդհատմանց ենթարկուեցաւ, եւ անգիր ու բերանացի աւանդութիւնը այդպիսի ընդհատմանց ընթացքին իբր կամուրջ ծառայեց: Զմոռնանք, որ հոս մեր հնագոյն ձեռագիրը բաւական պակաս հին է, քան Հաւում արքրնացեալի 1241-ի ձեռագիրը: Երգիչներ՝ իրենց հայրերէն կամ վարպետներէն լսելով երբ կը սորվէին, բնական է որ տանց շարքը կրնար խախտիլ, այս կամ այն մասը յիշողաբար կամ ենթադրաբար վերականգնուիլ, նոր միջադրմանց եւ այլազան մեկնաբանական «բանալեաց» ներմուծմանց ենթարկուիլ, եւ այլն: Այսպիսի

անկայունութեան ժամանակամիջոցներէ ետք՝ տաղս երբ դարձեալ գրի առնուեցաւ, բնական է որ բնագիրները մէկը միւսէն բաւական հեռացած ըլլային: Բայց ինչո՞ւ արդեօք յատկապէս այս տաղին այսպիսի բաներ պատահեցան: Կրնանք միայն ենթադրութիւններ ընել: Ո՞վ գիտէ, թէ Սրբոյն տաղերէն քանինե՞ր ի սպառ կորստեան մատնուած են, գրաւոր վկայից ոչնչացման պատճառաւ: Թերեւս այս տաղը սակայն, մէկ առաջուց մի քիչ աւելի բերանացի ստեղծագործութեան ձեւ ունեցած ըլլալով⁵⁰, յիշողաբար պահպանուեցաւ, երբ այլ տաղեր նոյն միջոցաւ պահպանուելու հակամէտ չէին⁵¹:

Եզրակացութիւն

Տեսանք, որ իրենց ներկայ վիճակով այս երեք տարբերակներէն ոեւէ մին ինքնին գոհացուցիչ բնագիր մը չի կրնար հանդիսանալ: Ինչո՞ւ, ուրեմն, մէկը միւսին միացնելով, ըստ մեր ճաշակին եւ դատողութեան «խառնածին» կամ «ընտրողական» բնագիր մը չկազմենք այս տաղի պարագային: Պատճառները շատ են: Նախ՝ բացայայտ կը թուի, որ մեր աղբերց ցանցառութիւնը եւ խիստ աշխատանքները (որմէ կը հետեցնենք, թէ իւրաքանչիւրը իւրայատուկ գրչական աւանդութենէ մը ծագած ըլլալու է) զանոնք իրարու հետ բաւական անհաշտելի դարձուցած են: Եւ անհաշտելի տարբերակներ իրարու կցելով եւ կամ մէկուն պակասները միւսով «ամբողջացնելով» բնագիր կառուցելը ներկայ՝ «քննասէր» ժամանակներուս՝ անհնար է: Երկրորդ՝ մեր տեղեկութիւնները բաւարար չեն, որպէսզի արտօնեն բաւարար վստահութեամբ վերջնական եզրակացութեանց հասնիլ ու մէկ բնագիր մը իբր հարազատագոյն ներկայացնել:

Վերջապէս՝ բնագիր կազմողի այս կամ այն որոշումը կրնայ նոյնիսկ առանց իր գիտակցութեան՝ իր ենթակայական կարծեաց եւ ճաշակի ազդեցութիւնը կրել՝ մինչեւ անընդունելի աստիճան մը. եւ նոյնպէս՝ լոյս տեսած բնագիրը կրնայ ըստ այնմ այս կամ այն տպաւորութեան՝ մինչեւ իսկ մեկնաբանութեան առաջնորդել: Զոր օրինակ՝ մեծ է փորձութիւնը՝ տունները մեր անձնական մեկնաբանութեան համեմատ կարգադրելու, եւ փոխադարձաբար՝ տանց շարքէն զանազան մեկնութեանց յանգելու: Ղազինեան⁵² հետեւեալը կը պատկե-

⁵⁰ Նման տպաւորութիւններ արտայայտած են Գարեգին Եպս. Մրումանտեանց. «Կը տեսնե՞ս Ռշտունի հօտաղ եզնավարին սրբազնացուցեալ երգն...» (*Մանանայ*, ժողովեաց եւ ի լոյս էած Գ. Վ. Մրումանտեանց, Կոստանդնուպոլիս, 1876, էջ 242), եւ մեր ժամանակներուն՝ Գրիգոր Փիտէնեան. «Նարեկացիի գործածած բարդումնային ոճը կու գայ գուսանական, ժողովրդական լեզուէն, որուն մէջ տակաւին վառ կերպով պահուած կը մնային ժողովուրդի անգիր շրջանին յատուկ արտայայտչական կերպերը» (տե՛ս Փիտէնեան, նշ. Աշխ., էջ 28):

⁵¹ Այսինքն՝ ըստ այս ենթադրութեան՝ տաղիս բերանացի ստեղծագործական ոճի մօտիկութիւնը հետեւեամբ չէ՝ իր գոյութեան որոշ հանգրուաններու ընթացքին բերանացի աւանդութեան շնորհիւ պահպանուած ըլլալու հանգամանքին, այլ՝ այդ մօտիկութիւնն է որ արտօնեց, որ տաղս վերապրի՝ թէկուզ բազմաթիւ եւ արմատական տարբերակմանց ենթարկուելու գնով:

⁵² Ղազինեան, Ա., Գրիգոր Նարեկացի. Բանաստեղծական Արուեստը, Անթիլիաս, 1995, էջ 150:

րացնէ, Քէօշկերեանի յանգած բնագրի հիման վրայ. «Այստեղ կրկնակը հանդէս է գալիս իմաստային եւ գեղարուեստական գործառնոյթի մեծ բեռով: Սալն իջնում է Մասիս սարից՝ շքեղ ու տօնական, եւ յանկարծ կանգ է առնում, անիւներն ասես գամւում են ճամփին, եւ տաղի կրկնակը տխուր, սրտաբեկ հնչերանգով շեշտում է դադարի այդ պահը... Յաջորդ տների մէջ խորանում է ցաւի ու զարմանքի այդ զգացումը, տխրութիւնը մի տեսակ դառնում է համատարած, բայց ահա ձայն է տալիս ճորտ սալապանը, սալը շարժում է տեղից, եւ կրկնակն էլ հնչում է գուարթ ու թեթեւ»⁵³: Ընդհակառակը՝ ըստ մեր կարծեաց, հնագոյն ձեռագրաց (յատկապէս՝ վերոյիշեալ 1 եւ 3 խմբագրութեանց) մէկ կողմանէ քերովբէական կառքի անիւներու անշարժութեան (զի «շարժէր»ը երբէք չի փոխուիր «շարժէր»ի) եւ միւս կողմանէ խոնարհ սալիկի յառաջխաղացքի տարօրինակութիւնը հիանալիօրէն կը ներդաշնակուին պատշաճ Քրիստոսաբանական մեկնաբանութեամբ: Այսպէս՝ նոյնաժամանակ ականատես կ'ըլլանք Քրիստոսի Աստուածութեան՝ հրեշտակաց բռնած եւ անշարժ թուող հիւսքանշ կառքի կողմանէ խորհրդանշուած, ըստ եզեկիէլ Մարգարէի նկարագրութեան, եւ Քրիստոսի մարդկութեան՝ ներկայացուած խեղճուկրակ սալիկով մը, որ ճոնշալով՝ ծուռ-շիտակ մեզի կու գայ, Յիսուսի աւանակի մը վրայ նստած Երուսաղէմի մուտքը յիշեցնելով⁵⁴: Այսպիսի նկատողութիւններ արդի բանասէրը առաւել եւս զգուշաւոր եւ չեզոք, եթէ ոչ պահպանողական, կեցուածքի մը կ'առաջնորդեն:

Անցեալին՝ այս երեք խմբագրութիւնները ի լոյս ընծայեցինք զանոնք ետեւէ-ետեւ, յաջորդական էջերու վրայ զետեղելով: Սակայն այսպիսով իրարմէ տարբերող կառոյցները եւ տանց ներքին տարբեր կարգաւորումները շատ յստակ չեն ըլլար: Կա լուծում մը պիտի ըլլար երեք խմբագրութիւններ զուգահեռ սիւնակներու մէջ տեղադրել (ընդարձակ պարապ մասեր ունենալու գնով), որով իրենց յարաբերական կառուցուածքը ակնյայտ կը դառնայ⁵⁵: Սակայն տողերու երկայնքը նկատի առնելով՝ եւ սովորական էջի անբաւարար լայնքը, այսպիսի լուծում մը աւելի յարմարօրէն իրագործելի է ելեկտրոնիկ հրատարակման պարագային:

⁵³ Կրկնակներու կրկնութեանց խազագրութիւնները իրարմէ չեն տարբերի տուեալ ձեռագրաց մէջ (եւ սովորաբար արդէն կրկնուած բնագիրը մեծապէս կրճատուած կ'ըլլայ), ուստի Ղազինեանի երեակայած զանազան սրտաբեկ, թեթեւ կամ զուարթ «հնչերանգներ» պէտք է որ արտայայտուին խիստ նուրբ կատարողական մեթոդներու կիրաւրով՝ ի հեճուկս նոյն եղանակի կրկնութեան...:

⁵⁴ Այս Քրիստոսաբանական մեկնաբանութիւնը տե՛ս. Utidjian, H., “On the Early Venetian Manuscripts of the ‘Ode of the Little Cart’,” էջ 225:

⁵⁵ Երախտապարտ ենք Աբրահամ Տէրեանի այս գաղափարին համար, զոր մեզի բերանացիօրէն փոխանցեց:

Սակայն թնճուկը կը մնայ՝ ի՞նչ ներկայացնել ոչ մասնագէտ ընթերցողաց եւ թարգմանել օտարալեզու ընթերցողին համար: Ստորեւ պիտի տեսնենք, որ կացութիւնը տաղէ տաղ բաւական կը տարբերի: Մեր եզրակացութիւնը այն է, որ պատշաճ է բնագրի պատրաստման մեթոդաբանութիւնն ալ՝ համապատասխանօրէն տաղէ տաղ յարմարցնել, եւ մէկ միօրինակ կաղապար մը անխտիր՝ բոլոր տաղից կոչրօրէն չպարտադրել:

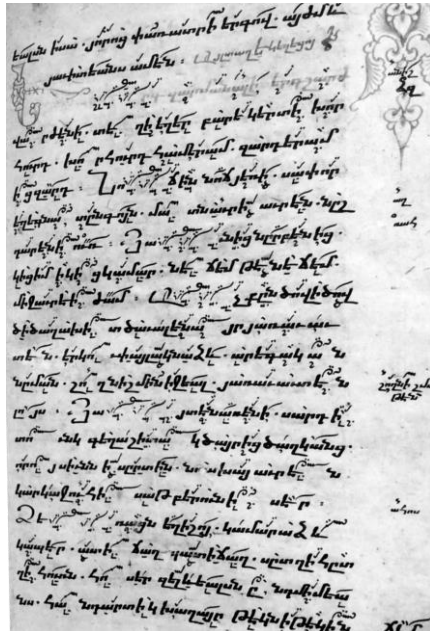
Սխալ հասկացողութիւններ

«Սալլիկի տաղ»ի իւզաբեր կանանց օրինակին կու գանք մի քանի օրինակ եւս մատնանշելու, որոնց լուսաբանութիւնը տողերս գրողը վերջերս հրապարակեց:

Երգ զարմանալի/Աչքն ծով

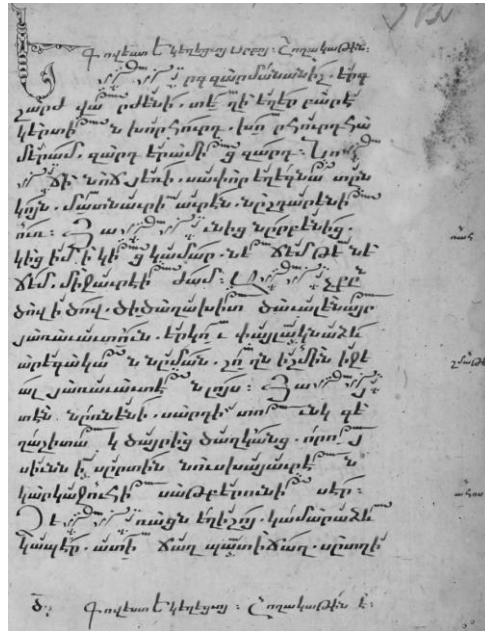
Այս տաղի սկզբնաւորութեան՝ տպուած բոլոր հրատարակութիւնները «նըշդարենի ուս» արտայայտութիւնը ունին: Եթէ սակայն որոշ հին ձեռագիրներ ստուգենք՝ տե՛ս, օրինակ, Վնտկ. 2070 (1348 թ.), «Տաղարան», թ. 152ա (նկ. 2), ՄՄ 7785 (ԺԴ. դար), «Գանձարան», թ. 392ա (նկ. 3), ՄՄ 3503 (1394 թ.), «Տաղարան», թ. 208բ (նկ. 4)՝ կը տեսնենք, որ բնագիրը «նըշդարենի ուս» կը պարունակէ, սակայն հետագայ ձեռք մը լուսանցքին մէջ «ուս»ը փոխարինած է «ուս»ով, իսկ աւելի ուշ ընդօրինակութիւնները այս տարբերակով որդեգրած են: Եթէ տաղիս այս մի քանի տողերուն իմաստը փորձենք թափանցել, ականյայտ է, որ Մարդեղութեան խորհրդոյն մասին է խօսքը: Մարիամ Աստուածածին (որ յաճախ Հայոց եւ Բիւզանդացւոց շարականաց մէջ իբր «սափոր ոսկի» կ'ականարկուի) եղեգնեայ տնկոյն համար իբր սափոր կամ ընդունարան ծառայած է, իր մարմնոյն մէջ կրելով Բանը: «Նըշդարենի ուս»ը նոյն երեւոյթին կ'ականարկէ, այլ մէկ պատկերացմամբ, որ բացայայտ կը դառնայ՝ երբ ի մտի ունենանք, թէ հին ատեն այգեպաններ նշդարենի ծառը կ'օգտագործէին որպէս պատուանդան, որուն շուրջը փաթթուելով որթատունկը կրնար աճիլ, զայն իբրեւ նեցուկ գործածելով: ՆԲՀՆ այս մասին կ'ըսէ «նշդարենի» բառի բացատրութեան ներքեւ. «Տունկ անպտուղ, զորով պատի որթ»⁵⁶: Մէկ նկարը Աստուածամայրը իբր սափոր կը ներկայացնէ, որուն մէջ եղէգը կը մեծնայ, իսկ միւսը՝ իբր նշդարենի, որուն շուրջ փաթթուելով որթատունկը կ'աճի: Եւ անշուշտ՝ որթատունկը ծանօթ փոխաբերութիւն մըն է Քրիստոսի համար (տե՛ս Յովհ. Ժե 1. «Ես եմ որթն ճշմարիտ»):

⁵⁶ Աւելի մանրամասն պատմական ու գիտական ուսումնասիրութեան մը համար տե՛ս **Fuentes-Utrilla, P., López-Rodríguez, R. A., Gil, L.**, “The Historical Relationship of Elms and Vines”, *Investigación Agraria: Sistemas y Recursos Forestales* (2004) 13 (1), էջ 7-15: Տե՛ս նաեւ իր ծանօթագրուած քաղցմանութեան համար կարեւորութիւն ընծայեց այս բնագրային հարցի մասին մեր յանձնարարութեան: Այս մասին տե՛ս նաեւ **Utjdjian, H., Pičmanová, M.**, „Óda na sv. Bohorodičku Řehoře z Nareku“, *Parrésia* 8 (2014), էջ 523-530 եւ **Utjdjian, H., Pičmanová, M., Liška, L.**, „Písni podivuhodná“, *Plav*, 4/2015, էջ 21-23:

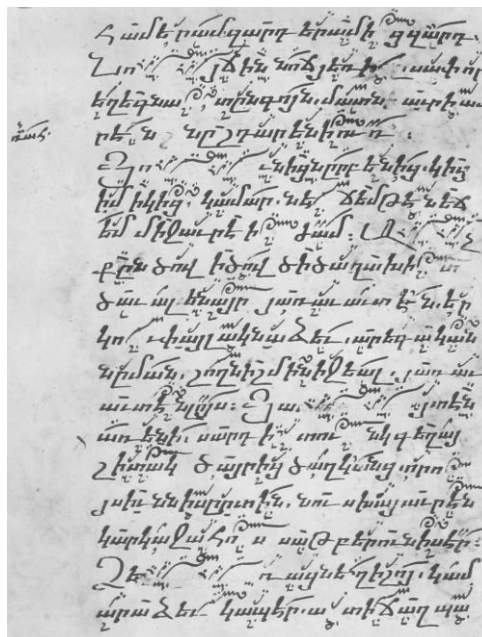
Նկ. 2

Երգ զարմանալի տաղի
սկզբնատուրքին՝ ըստ Վնտկ. 2070
«Տաղարանի», ք. 152ա

Նկ. 3

Երգ զարմանալի տաղի սկզբնատուրքին՝ ըստ
ՄՄ 7785 «Գանձարանի» (ԺԳ. դար), ք. 392ա

Նկ. 4

Երգ զարմանալի տաղի սկզբնատուրքին՝ ըստ ՄՄ 3503 «Տաղարանի» (1394 թ.), ք. 208բ

Հաւում արթնացեալ

«Դարձի՛ր սոմնացիդ» տողի Սոմնացույ ինքնութիւնը զարմանալիօրէն շփոթութիւն պատճառած է: Իր 1957-ի հրատարակութեան մէջ, Արշաւիր Մխիթարեան կը բացատրէ (էջ 124). «ՍՈՄՆԱՅԻ — Գեղեցիկ եւ ջահէլ մի աղջիկ Աբիսակ անունով, որի հետ իր զառամ հասակում ամուսնանում է Դաւիթ արքան»: Նոյնիսկ Պ. Խաչատրեան, իր Գանձաւան Հայ հին բանաստեղծութեան (Երեւան, 2000, էջ 890) ծաղկաքաղի մէջ նոյնը կը կրկնէ:

Աստուածաշունչ Մատեանի մէջ երեք «Սոմնացի» կանանց կը հանդիպինք: Մին (Գ թագ. Ա 3 եւ Բ 18 Հայոց եւ Եօթնասնից մէջ, իսկ Երրայեցուց՝ Ա թագ. Ա 3 եւ Բ 17) յիրաւի Դաւիթ Թագաւորի վերջին կողակիցն է: Այլ Սոմնացի մըն ալ այն կինն է, որուն մեռած մանուկը Եղիսէ վերակենդանացուց (Հայերէն եւ LXX Դ թագ. Դ 12, այլապէս՝ Բ թագ. Դ 12): Սակայն ակնյայտ է, որ այս երկու տիկնայք տաղիս հետ կապ չ'ունին: Իսկ մեր Սոմնացին Երգ Երգոցի հարսն է (Երգ 2 12), եւ տաղիս հասկացողութեան նախապայմանն է զայս ըմբռնելը: Նոյն բանը ակնյայտ է, եթէ Սրբոյն Մեկնութիւն Երգոց Երգոյն Սողոմոնի գործը աչքի անցնելու ըլլանք:

Ի՞նչ կրնայ այսպիսի շփոթութիւն պատճառած ըլլալ արդեօք: Երրայերէն բնագիրը Երգ Երգոցի հերոսուհին *Shulamite* կը կոչէ, իսկ միւս երկու տիկնաները՝ *Shunammite*: Սակայն Եօթնասնիցը արդէն զանոնք խեղաթիւրած է: Առաջինը՝ *Sounamitis*-ի վերածուած է (ուսկից՝ *Epistrephe epistrephe hē Sounamitis*), իսկ երկրորդը վերածուած է *Sōmanitis*-ի: Երբ անունները Եօթնասնիցի մէջ այսպիսով արդէն իրարու մօտեցած էին, մեր թարգմանիչը զանոնք նոյնացուցին, միօրինակ կերպիւ երկուքն ալ հայացնելով որպէս «Սոմնացի»⁵⁷:

Այժմ կը դառնանք նոյն տաղի սխալ հասկացողութեան ենթակայ մէկ այլ տողի՝ «Արկեալ փայտ ի հաց»: Մխիթարեան զայն կը թարգմանէ՝ «Հաց է մատուցում» (էջ 57): Նոյնիսկ Գարեգին Արք. Խաչատուրեան «Տրապիզոնի», որ Սրբոյն երկասիրութեանց իր ժամանակի մեծագոյն մասնագէտներէն էր՝ հոս սխալած է, իր 1948-ի հրատարակութեան մէջ այս տողը թարգմանելով իբր՝ «Փայտ վառեց հացի»⁵⁸: Տողիս շիտակ իմաստը ընկալելու համար՝ նշմարելի է,

⁵⁷ Զօհրապեանի Աստուածաշունչի հրատարակութենէն դատելով՝ որոշ ձեռագիրներ նաև «սողոմնացի» տարբերակը ունեն — տե՛ս Աստուածաշունչ Մատեան Հին եւ Նոր Կտակարանաց, Վենետիկ, 1805, էջ 462, ուր «սողոմնացի» տարբերակն ալ կայ՝ տարբերեցուածոց մէջ: Կ'արժէ ստուգել, թէ ո՛ր աղբերց մէջ ուր տարբերակը կը գտնուի: Գիտեմք, թէ Զօհրապեանի գլխաւոր ձեռագիրը Վնտկ. 1508ն էր (տե՛ս նաև Claude Cox-ի մանրամասն եւ ցարդ անտիպ ուսումնասիրութիւնը, “Oskan Yerevants’i and His Edition of the Bible (1666) Revisited”): Յամենայն դէպս, Ս. Գրիգոր Նարեկացի, ըլլա՛յ տաղիս մէջ, ըլլայ իր Մեկնութիւն Երգոց Երգոյն Սողոմոնի գործին մէջ «սոմնացի» կը գործածէ:

⁵⁸ Տե՛ս Հալեպի 2003-ի վերահրատակ., էջ 723:

Թէ նման արտայայտութեան մը կը հանդիպինք Սրբոյն Ս. Խաչի ներբողին մէջ, ուր կը գտնենք «...խրախոյս ի միմեանց ձայնելով. „եկայք արկցուք փայտ մահու ի հացն կենաց“»⁵⁹: Յիրաւի՝ Հայերէն Աստուածաշունչի մէջ (սակայն ոչ եբրայերէն բնագրին, եւ ոչ նոյնիսկ Յունարէն Եօթանասնիցի մէջ) կը գտնենք հետեւեալ հատուածը. «...ոչ գիտացի թէ զինէն խորհեցան խորհուրդ չար եւ աւսեն, եկայք արկցուք փայտ ի հաց նորա, եւ ջնջեսցուք զնա յերկրէն կենդանեաց» (Երեմիա ԺԱ 19): Յստակ է, ուրեմն, որ Սուրբը «արկեալ փայտ ի հաց» արտայայտութեամբ ի մտի ունի Քրիստոսի զոհաբերութիւնը, խաչափայտի վրայ իր խաչելութեան միջոցաւ⁶⁰:

Տնտեսանի առաջադրութիւնը եւ տաղաչափութեան խաւեր

Տնտեսանի առաջադրութիւնը

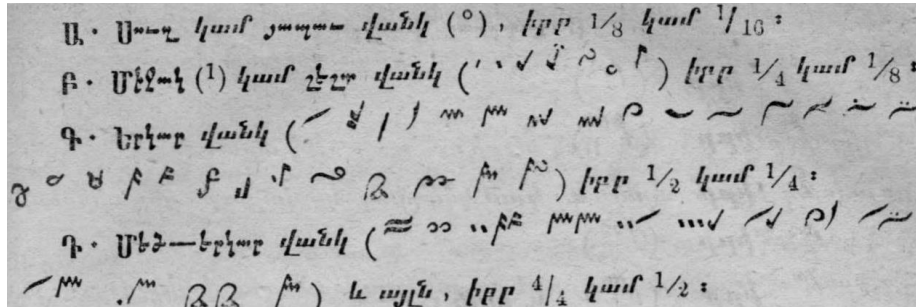
Հանճարեղ երաժշտագէտ եւ եկեղեցական երաժիշտ՝ Եղիա Մ. Տնտեսեան (1834-1881) Շարակնոցի այլապէս անհասկնալի խազերը կրող վանկերուն համոզիչ կերպիւ ամանակային արժէքներ առաջադրած է (տե՛ս նկ. 5)⁶¹: Այսպէս՝ Տնտեսեան որոշ խազեր կրող վանկեր մէկ ամանակի (կամ երաժշտական բաղման) տեւողութեան համապատասխան կը համարի, եւ որոշ այլ խազեր կրող վանկեր՝ երկու ամանակի: (Հարցը կը դժուարանայ այնպիսի վանկերու պարագային, որոնց վրայ մէկէ աւելի խազ զետեղուած է:⁶²) Իսկ խազերէ զուրկ վանկերը՝ նոյնպէս մէկ ամանակի տեւողութեան համապատասխան կը համարի:

⁵⁹ Տե՛ս Զարեհ Սրբազանի հազարամեակի հրատարակութեան մէջ, էջ 557, ուր Երեմիա Մարգարէի յղումը նշուած է:

⁶⁰ Խաչափայտը մեր Աստուածաբանութեան մէջ այս պատճառաւ՝ թէ՛ մահուան եւ թէ՛ կենաց փայտ կը նկատուի. իսկ Քրիստոս ի՛նք իր անձին մասին ըսած է. «Ես եմ հացն կենաց... եւ եմ հացն կենդանի, որ յերկնից իջեալ է» (Յովն. Զ 48-51): Այս մասին դասախօսեցիմք յընթացս “The Musician as Biblical Exegete: Theological and Musical Observations on the Example of St. Gregory of Narek’s *Hawun-hawun*” ելոյթին, 8 Հոկտ. 2011, AIÉA 12-րդ Ընդհանուր Համագումարի ընթացքին (Բուդապէշտի Եւրոպական Համալսարանին մէջ) եւ բազմիցս գրաւոր կերպիւ հրապարակեցիմք: Գոհունակութեամբ կը նշենք, որ թէ՛ Հ. Բախչիմեան, թէ՛ Ա. Տէրեան՝ իրենց հատորոց մէջ ազնուօրէն նշած են մեր աշխատանաց օգտակար ըլլալու հանգամանքը:

⁶¹ **Տնտեսեան, Ե. Մ.**, *Նկարագիր երգոց*, Կոստանդնուպոլիս 1874, էջ 21: Խնդրոյ առարկայ զուրկ յօդուածի մը վերապոյութիւնն է, որ լոյս տեսաւ *Ժամանակ* հանդէսի 45 թիւի Յաւելուածին մէջ (1864 տարին), զոր սակայն չկրցանք գտնել:

⁶² Այս մասին՝ տե՛ս Utidjian, H., “Tntesean and the Music of the Armenian Hymnal”, Part I, *Parrésia* 5 (2011), 47-175, յատկապէս էջ 111 (մանաւանդ ծան. 114):

Նկ. 5

Խազից Տնտեսեանի դասակարգումը՝ ըստ ենթադրական բաղիտումնային տետրոսքեանց, նկարագիր երգոց Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, էջ 21

Տնտեսեան իր առաջադրութիւնը կատարած է նշմարած ըլլալով, թէ՛ (ա) գրեթէ կանոնաւոր տաղաչափութիւն ունեցող շարականաց պարագային՝ երբ հոս-հոն կանոնաւորութիւնը կը խախտի պակասաւոր կամ աւելորդ վանկեր ունեցող տողերու պարագային՝ այսպիսի ամանակային արժէքներով օժտուած խազերը կրնան կանոնաւորութիւնը վերահաստատել. (բ) նոյնիսկ որոշ արձակ շարականաց պարագային՝ կանոնաւոր տաղաչափութիւն կը ստեղծուի՝ խազից ամանակային արժեաց շնորհիւ. եւ (գ) իր շուրջը երգող երաժիշտները՝ խազերու իմաստը հասկնալ չկարենալով հանդերձ՝ շարականներու մեծ համամասնութեան մը պարագային՝ երգողութեան ընթացքին խազերէն կախեալ այսպիսի ամանակային արժէքներ կ'ընծայէին:⁶³

Տնտեսեան իր առաջադրութիւնը կատարեց՝ միմիայն Շարակնոցէն քաղուած նմոշներու բաղդատական քննութեան, եւ Շարակնոցի երգեցողութեանց փորձառութեան հիմանց վրայ: Սակայն հետաքրքրական է՝ իր առաջադրութիւնը մեր տաղից վրայ գործադրել (ինչ որ ցարդ չէ կատարուած):

Իբր առաջին օրինակ՝ կ'արժէ ականարկ մը նետել Անուն անեղին էին տաղին վրայ, որի վերջին երեք տողերէն զատ՝ տաղաչափութիւնը կանոնաւոր կը թուի գրեթէ ամենուրեք, զի իւրաքանչիւր տող տասը (հինգ եւ հինգ) վանկէ կը բաղկանայ: Քննենք, զոր օրինակ՝ տասներորդ տողը (տե՛ս նկ. 6):

⁶³ Տնտեսեանի առաջադրութիւնը հարիւր առ հարիւր հաստատուած չէ, թէև բաական հաւանական կը թուի: Ցարդ՝ Հայ երաժշտագիտաց կողմանէ կասկածի ենթարկուած չէ: Այս մասին հաստատակշիռ ու մանրամասն քննարկման մը համար՝ տե՛ս մեր դոկտորական աստիճանաւոր. Utidjian, H., *The Music of the Armenian Hymnal: the Tntesean Corpus*, PhD thesis in Musicology, Charles University in Prague, Faculty of Arts, Institute of Musicology, 2016, էջ 91-98:

Վերնիկ 2070
Թույլ 1224-123ա $\underbrace{\text{փայլ փայփի զփայլաթ անծայրենի}}_{\text{5 Լանի, 7 բաղխում}} \text{ Լնթ:}$

Սարեմաղարում 3503
Թույլ 170ա $\underbrace{\text{փայլ փայփի զփայլաթ անծայրենի}}_{\text{5 Լանի, 7 բաղխում}} \text{ Լնթ:}$

Սարեմաղարում 7785
Թույլ 293ա $\underbrace{\text{փայլ փայփի զփայլաթ անծայրենի}}_{\text{4 Լանի, 7 բաղխում}} \text{ Լնթ:}$

Նկ. 6

Անուն անեղին տաղի «փայլ փայփինտարած» հատուածի զանազան տարբերակներ՝ հանդերձ խազագրութեամբ

Երբ առաջին հինգ վանկերը նկատի առնենք, եւ զանոնք կրող խազերու հիման վրայ Տնտեսեանի առաջադրած սկզբունքը կիրարկենք, կը տեսնենք թէ այս հինգ վանկերը եօթը բաղխմանց տեւողութիւն ունին: Վնտկ. 2070 «Տաղարանը» (1348 թ.) այս տողը կը կրէ երկու թղթոց միջեւ բաշխուած՝ 122բ-123ա: Նոյն տողը ՄՄ 3503 (1394 թ.) «Տաղարանի» մէջ կը գտնենք (թ. 170ա): Ի դէպ՝ երկուքն ալ Սիւ օրինակուած են: Երկուքի մէջ բնագիրը նոյնն է եւ կը բաղկանայ «Փայլք փայփինտարած անծայրենի լոյս» բառերէն: Առաջին հինգ վանկերը («փայլք փայփինտարած») հետեւեալ տեւողութիւնները ունին՝ 2+1+1+1+2 բաղխում, քանզի վանկերը յաջորդաբար կը կրեն հետեւեալ խազերը. վերնախաղ (2 բաղխում), բութ (1 բաղխում), խումն (1 բաղխում), փուշ (1 բաղխում), եւ երկար (2 բաղխում) — ըստ Տնտեսեանի աղիւսակի մէջ նշուած խազից տեւողութեանց (նկ. 5):

Սակայն ՄՄ 7785 «Գանձարանի» (Ղրիմ, ԺԴ. դար, թ. 293ա) մէջ նոյն տողը պակասաւոր կը գտնենք, զի առաջին տողը չորս վանկէ կը բաղկանայ. «փայլք ի տարած»: Ընդօրինակող դպիրը սակայն՝ շանացած է եօթը բաղխմանց տեւողութիւնը այնուհանդերձ ապահովել, երկրորդ վանկին վրայ երկար տեւողութիւն ունեցող խազ մը դնելով (ներքնախաղ մը՝ որ, ըստ Տնտեսեանի աղիւսակին՝ երկու բաղխմանց տեւողութեան կը համապատասխանէ). այսինքն՝ վանկերու տեւողութիւնը 2+2+1+2 բաղխում է. վանկերը կը կրեն յաջորդաբար՝ վերնախաղ (2 բաղխում), ներքնախաղ (2 բաղխում), փուշ (1 բաղխում), եւ երկար (2 բաղխում) խազերը, եւ գումարը դարձեալ եօթը բաղխում է⁶⁴:

⁶⁴ Այս տեսակի «հատուցումը», որով երաժշտական լուծում մը կրնայ բառային բնագրի պակասը լրացնել, հնարատու է միմիայն պայմանաւ, որ Տնտեսեանի առաջադրած տեւողական արժէքները ընդունելու ըլլանք (առ նուազն բութ, խումն եւ ներքնախաղ խազից հա-

Ի դէպ, վերոյիշեալ առաջին երկու ձեռագրաց տարբերակը նախընտրելի կը համարինք քան երկու գլխաւոր տպուած հրատարակութիւններուն — ուր, փոխանակ «փայլք փաղփինտարած անծայրենի լոյս»ի, ունինք կա՛մ «փայլք փաղփինտար անծայրենի լոյս»⁶⁵ (որ գէթ 5+5 կառուցը պահպանած կ'ըլլայ), եւ կամ ալ «փայլք փաղփինտար Աստուած անծայրենի լոյս» տարբերակը⁶⁶, որ «աւելորդ» վանկեր կը պարունակէ (5+2+5): Այս վերջինի պարագային՝ հաւանական է, որ -ած վանկը սխալ հասկացողութեան հետեւանօք՝ «աստուած» բառի սովորական կրճատումը կարծուեցաւ: Թէեւ մեր քննած ձեռագրաց պարագային՝ «պատիւ» նշանը շտեմանք այս վանկին վրայ, այնուհանդերձ կարելի է, որ այս կամ այն խազը սխալմամբ «պատիւ» նշանի հետ շփոթուեցաւ:

Տաղաչափութեան խաւեր

ա) Հաւուն արթնացեալ

Տնտեսեանի առաջադրութեան գործադրումը մեզ հետաքրքրական եզրակացութեանց կ'առաջնորդէ: Նախ՝ կ'արժէ վերադառնալ Հաւուն տաղին: Տպուած հրատարակութիւնները (գէթ տաղիս առաջին մի քանի տողերուն պարագային), որոնք ի սպառ անտեսած են միջնադարեան խազագրութիւնները, որոշ կանոնաւոր տաղաչափութիւն մը կը թուին դրսեւորել. այսպէս՝ իւրաքանչիւր տող եօթը (4 + 3) վանկէ կը բաղկանայ.

Հաւուն հաւուն արթ-նա-ցեալ,

Դիտելով [ը]զ-հե-թա-նոսս՝

Ձայնէր ձայնէր տատ-րա-կին,

Սի-րա-սը-նունդ սի-րել-ւոյն:

Սակայն ըստ հնագոյն ձեռագրաց, որոնց ամենահինը վերոյիշեալ Փրզ. 79 (1241 թ., Դրազարկ) է, Բնագիրը բաւական կը տարբերի այս կարգադրութենէն: Նախ՝ առաջին բառը չի կրկնուիր: Երկրորդ՝ ունինք ար-թը-նա-ցեալ, եւ տա-տը-րակին, ուր իւրաքանչիւր «ըթ» ձայնաւորը փոշ խազ մը կը կրէ:

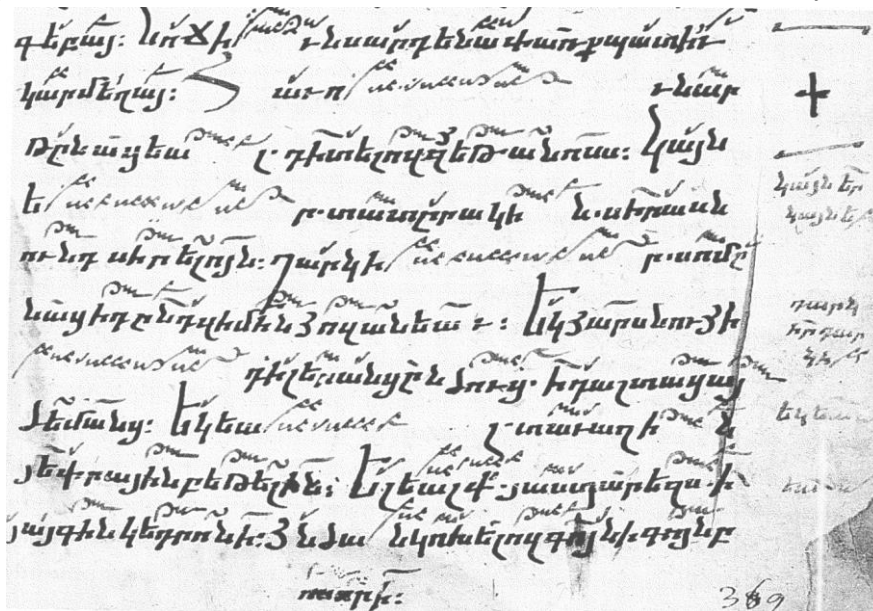
Տնտեսեանի աղիւսակի չափանիշերով «երկար» վանկերը, եւ կամ խազերու համակցութիւնները, որոնց արդիւնքը մէկէ աւելի (թերեւս շատ աւելի) բաղիւմանց կը համապատասխանեն, ընդհանուր տաղաչափութիւնը բաւական կը կերպարանափոխեն, ուր ընդհանուր կշռոյթը (հռիթմոսը) կը գործէ կարճ տեւողութիւն ունեցող եւ երկար տեւողութիւն ունեցող վանկերու փոխ-յարա-

մար): Բաւական համոզիչ կոտան մըն է այս յօգուտ Տնտեսեանի առաջադրման, որովհետեւ ամենեւին չենիր Շարակնոցի հիման վրայ կատարուած իր ենթադրութեանց, ոչ ալ յատուկ տեղայ կամ ժամանակի մը գործնական երգեցողութեանց եւ սովորութեանց փորձառութեան վրայ:

⁶⁵ Տե՛ս Փէօշկերեանի հրատարակութիւն, էջ 91:

⁶⁶ Տե՛ս Վենետիկյ վերոյիշեալ Մատենագրութիւնք, էջ 476. որդեգրուած է նոյնպէս հազարամեակի հրատարակութեան մէջ, էջ 662:

բերութեանց շնորհիւ, ստեղծելով հետաքրքրական եւ ըմբոշխնելի երաժշտական արդիւնք մը: Այսպէս՝ ըստ Փրգ. 79ի՝ վերոյիշեալ տողերը հետեւեալ երեւոյթը կը ստանան (տե՛ս նկ. 7, որ թ. 372ա-ի պատշաճ մասը կը ներկայացնէ).

Նկ. 7

Հաւուն արթնացեալ ըստ հնագոյն պահպանուած ձեռագրի՝ Փրգ. 79 «Տաղարանի», սկզբնատրութիւնը՝ ք. 372ա

Հա-ւո՛ւն ա՛ր-թը-նա-ցեա՛լ.

Դի՛ր-տե-լո՛ւ վ զ[հ]ե՛-թա-նո՛սս:

Ձայն-ե՛ր տա՛-տը-րա-կի՛ն.

Սի՛ր-րա-սնո՛ւնդ սի՛ր-րեւ-լ[ւ]ո՛յն:

Սակայն ի վիճակի չենք դատելու թէ ի՛նչ է (օրինակ իմն) սոսկ երկար մը եւ կամ վերնախաղ մը կրող «երկար» վանկերու տեւողութեան, եւ (ինչպէս «Հա-ւուն») ի երկրորդ վանկին վրայի) երկար խազից շղթայի մը համապատասխան տեւողութեանց միջեւ համեմատութիւնը: Ուստի՝ բոլոր առաւել կամ նուազ աստիճանով «երկար» (այսինքն՝ մէկ բաղխումէ աւելի տեւող) վանկերը անխտիր նշած ենք՝ պարզապէս առողջանութեան «երկար» մը զետեղելով⁶⁷: Այսուամենայնիւ՝ իւրայատուկ ձեւով մը տեսակ մը կանոնաւոր տաղաչափութիւն մը կը յայտնաբերուի, որու կառուցուածքը սակայն կը «յենի» խազից վրայ (ըստ Տնտեսեանի առաջադրութեանց): Եւ այս տաղի պարագային՝ կը

⁶⁷ Աւելի մանրամասն «երկար» վանկերու կրած խազագրութիւնները մէկէ աւելի ձեռագիրներէ փառուած կը բաղդատուին այստեղ՝ Utidjian, H., „Poezie a hudba sv. Ėheoġe z Nareku jako zrcadlo arménské historie v druhém tisíciletí“, *Parrésia* 8 (2014), էջ 331-370, մանաւանդ էջ 353-361:

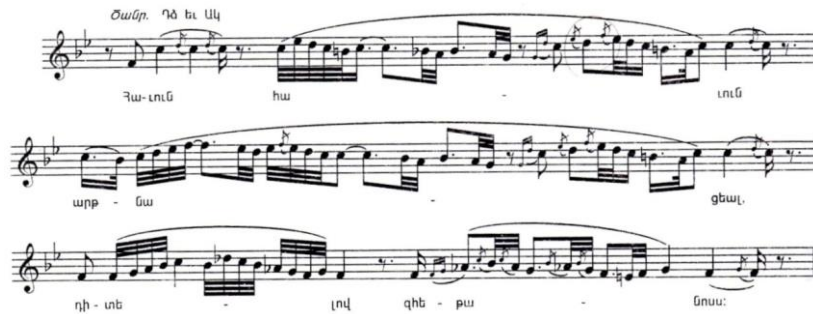
տեսնենք որ ձեռագրի տաղաչափությունը (նոյնիսկ նախքան խազերէ ծագող տետրոլթեանց հաշուի առնուիլը) խոտոր կը համեմատի հրատարակուած բնագրաց տաղաչափության հետ:

Իսկ եթէ նայինք Կոմիտասի գրի առած եղանակին⁶⁸ (տե՛ս նկ. 8), ակնյայտ է, որ անոր կշռոյթը եւ տաղաչափությունը բոլորովին կը տարբերին մեր ցարդ քննածներէն: Նոյնպէս՝ սոսկ խազից բառերու վրայ բաշխման հետ բաղդատելով՝ ակնյայտ է, որ այս եղանակը չի կրնար համապատասխանել խազագրութեանց մարմնաւորած եղանակին⁶⁹: Այսպիսով՝ ջանացինք ցոյց տալ աւելի ընդհանուր երեւոյթ մը, ըստ որուն՝ նոյն տաղը երեք տարբեր տաղաչափութեան խաւեր կրնայ դրսեւորել, կախեալ անկէ՝ եթէ նկատի առնելու ըլլանք (1) սոսկ բառային բնագիր մը, կամ (2) հնագոյն պահպանեալ ձեռագիր աղբիւրները իրենց խազագրութեամբ հանդերձ (ըստ Տնտեսեանի առաջադրութեան), եւ կամ (3) մեզի հասած այս կամ այն եղանակը:

⁶⁸ Այս եղանակը Կոմիտաս 1893-ին գրի առած է, ըստ Գեորգ Արդ. Աբրահամեան Ռշտունայ երգեցողութեան (տե՛ս Կոմիտաս, *Երկերի ժողովածու*, հ. Բ., Հոգեւոր Ստեղծագործութիւններ, աշխ. Աթայեան, Ռ., Գէօրգեան, Գ., Դերոյեան, Դ., Երեւան, 1998, էջ 142 (երաժշտական բնագիր՝ Երաժշտական ձայնագրութեամբ) եւ էջ 239 (տեղեկութիւններ եղանակի գրառման պարագայից մասին): Ըստ մեր կարծեաց՝ այս գեղեցիկ մեղեդին (զոր ըստ երեւոյթի՝ Կոմիտաս մակագրած է «ԴԶ եւ ԱԿ») ԴԶ կիսա-դարձուած ծանր եղանակներու ընտանիքի մը կը պատկանի, որուն ծանօթ այլ նմոյշներ են՝ (ա) Ս. Պատարագի զգեստատուած ծանր «Նորհուրդ խորին»ը – տե՛ս *Ձայնագրեալ երգեցողութիւնք սրբոյ պատարագի*, Վաղարշապատ, 1878 (սրբագրուած վերահրատարակում 1874-ի խմբագրութեան), էջ 193 («Յոյժ Ծ[ա]նր»), Մայր եղանակ ս. պատարագի հայկական ձայնագրութեամբ վաւերացեալ պատկ. կրօնական ժողովէն, Կոստանդնուպոլիս, 1934, էջ 1 («Ծամբագոյն»), եւ երգք հայաստանեայց եկեղեցւոյ յերիւրեալք ըստ կանոնաց նորոյ երաժշտութեան, աշխ. Պ. Պետրոս Պիանքիսի, Վենետիկ, 1862, էջ 15 (անթուագիր), կամ *Les chants liturgiques de l'église arménienne*, աշխ. *Bianchini, Pietro*, Վենետիկ, 1877). եւ (բ) ծանր Սուրբ-սուրբը (տե՛ս *Melodies of the Holy Apostolic Church of Armenia, Apar, Amy* (Ed.), 2nd enlarged edition, Vols. 1-3, Breitkopf and Härtel, Leipzig, 1920, Vol. 2, էջ 572, եւ Մայր եղանակ Ս. Պատարագի, էջ 11): Մեր երեք «ամենահետաւոր» նկատուած աւանդութիւններէն ծագող այս կտորները գրեթէ նոյն եղանակը կը ներկայացնեն:

⁶⁹ Տե՛ս վերեւ նշուած *Utjdjian, H.*, „Poezie a hudba sv. Řehoře z Nareku jako zrcadlo arménské historie v druhém tisíciletí“, յատկապէս՝ էջ 357: Անհրաժեշտ նախապայմաններ կը համարինք, որ (ա) խազից բաշխումը բնագրի վանկից վրայ խոտոր շհամեմատի եղանակի բաշխման հետ, եւ (բ) խազից հետ առնչուած տետրոլթիւնները համապատասխանեն իւրաքանչիւր վանկի կրած եղանակային հատուածոց տետրոլթեանց հետ: Կը շեշտենք սակայն՝ որ անբաւարար է վերոյիշեալ նախապայմաններու գոհացումը. մեր Շարակնոցի եղանակաց տարբերակներու ստուար մեծամասնութիւնը կը գոհացնէ զանոնք, այնուամենայն պարզապէս տետրոլթիւն արժէից հաւանական համաձայնութիւնը անբաւարար է այդ եղանակաց համապատասխան խազագրութեանց հետ համընկնումը փաստելու:

3. ՀԱՒՈՒՆ ՀԱՒՈՒՆ

Նկ. 8

Հաւուն՝ Կոմիտաս Վարդապետի Լիմօննեան ձայնագրութեամբ կատարուած գրառման հիման վրայ՝ Եւրոպական ձայնագրութեան փոխադրուած, երկերի ժողովածուի կազմողներու կողմանէ

բ) Գոհաւ վարդըն

Մեր յաջորդ օրինակը՝ Վարդապետի Գոհաւ վարդըն վառ առեալն է: Ինչպէս կը նշէ Տէրեան՝ երբ սոսկ բառերը նկատի առնենք՝ փոխն ի փոխ 7 եւ 8 վանկնոց տողեր զիրար կը յաջորդեն. այսպէս՝

Գոհաւ վարդըն վառ առ-եալ

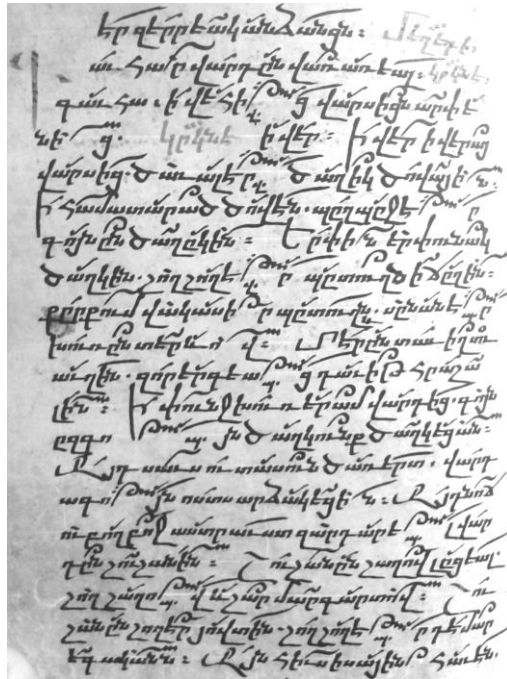
Ի վեհից վարսիցն արփենից:

Սակայն եթէ խազերն ալ նկատի առնենք՝ զոր օրինակ ըստ ՄՄ 3540 «Գանձարան»ի (1286 թ., Յիպնայ վանք, թ. 287բ), եւ կամ Վնտկ. 275 «Գանձարան»ի (Ժե.-Ժէ. դդ., թ. 335բ, տե՛ս նկ. 9), հետեւեալ տաղաչափութիւնը կը դրսեւորուի (Տնտեսեանի առաջադրութեան կիրարկութեամբ՝ սակայն դարձեալ՝ առանց երկու կամ աւելի բաղխում տեւող վանկից միջեւ զանազանելու, զորս բոլոր այստեղ օժտած ենք առողջանութեան երկարով). կ'ամփոփենք ՄՄ 3540 ձեռագրի ներկայացուցած պատկերը.

Գոհաւ վարդըն վառ առեալ. կրկնէ

Ի վեհից վարսիցն արփենից.

Ի վեհից վարսիցն արփենից: կրկնէ

Նկ. 9

Գոհար վարդըն վառ առեալ տաղի սկզբնատրոսիմն՝ ըստ Վնտկ. 275 «Գանձարանի»,
թ. 335թ

(Վերջին երկու տողերու խազագրութիւնները իրարմէ կը տարբերին. գլխաւորաբար՝ առաջին «վե-հից» բառի «ինի» ձայնաւորը՝ երկկիտաւոր սուտէ մը ետք՝ զիրար յաջորդող փուշ եւ փոքրիկ պարոյկ խազից շղթայ մը կը կրէ, որ կ'աւարտի երկաւրով մը. մինչդեռ երկրորդ անգամուն՝ սոսկ պարոյկ մը կը կրէ): Վենետկոյ ձեռագիրը՝ թէեւ իր խազագրութիւններով կը տարբերի (զոր օրինակ՝ նոյն «ինի»ն երկկիտաւոր խոշոր ոլորակ մը կը կրէ, կցուած խաղի մը, որուն կը յաջորդեն փուշ մը եւ ապա երկաւր մը), սակայն՝ գէթ կոշտ մակարդակի մը վրայ՝ նոյն «երկար» եւ «կարճ» տեւողութեանց յատակագիծը կը ներկայացնէ, այսինքն՝ նոյն տաղաչափութիւնը (յիշելով, որ «երկար» վանկից որքանո՞վ երկար ըլլալը ի վիճակի չենք հաշուելու, երբ վանկ մը մէկէ աւելի խազից համակցութիւն մը կը կրէ):

Երբ բաղդատենք սոսկ բառերէն ծագող տաղաչափութիւնը խազաւորեալ տաղաչափութեան հետ՝ ուշագրաւ է, որ այս տաղի պարագային վերջինս չհակառակիր առաջնոյն, այլ անոր շեշտուած, առաւել զարգացած մէկ տարբերակը կրնայ նկատուիլ, ուր բնականոն ընթերցման ընթացքին շեշտուած վանկերը առաւել եւս աճած են, տեւողային ընդլայնմամբ. այսինքն՝ ուժային (Յուն. dynamikē) շեշտերը զօրացած են տեւողային (Յուն. agōgikē) շեշտերով: Ուստի կարելի է ըսել, թէ երաժշտութիւնը (զոնէ վանկից տեւողութեանց

տեսակէտով) կը «գործէ» բառերու հետ «գաշնակցութեամբ», եւ ոչ անոնց «հակառակելով»: Նոյնպէս՝ կարել է նշել, որ «երկար» եւ «կարճ» վանկերու փոխ-յարաբերութիւնները «եռային» կշռոյթ մը կը ստեղծեն, որուն համահատում մը (կատ. syncope) կ'ընկերանայ, որ զուտ բառական բնագրին մէջ չի տեսնուիր: Զոր օրինակ՝ Վնտկ. 275 ունի «Գո-հար» (շեշտ, խոսրովային), «առեալ» (փուշ, երկար), «վար-սիցն» (փուշ, ոլորակ), եւ այլն, որոնք բոլորն ալ մէկ բաղխում եւ ապա երկու բաղխում, այսինքն՝ «մէկ յանդիման երկուքի» համամասնային յարաբերութիւն մը կը ներկայացնեն:

Դարձեալ՝ երրորդ խաւ մը մէջտեղ կ'ելլէ՝ երբ մեզի հասած զանազան մեղեդիներ աչքի անցընելու ըլլանք: Նախ՝ կ'անդրադառնանք էմի Աբգարի Պատարագամատոյցին (Նոր Զուգայի աւանդութեան հետ առնչուած): Նկատի առնելու է՝ որ նոյն եղանակը հոս զանազան տարբեր բառերով մի քանի տարբեր տօներու յատուկ տաղից ծառայելու համար նախատեսուած է⁷⁰: Հետաքրքրական է համրել՝ թէ իւրաքանչիւր վանկ քանի՝ երաժշտական բաղխում կը տեւէ: «Գո-հար վար-դըն» բառերու վանկերը՝ համապատասխանաբար 5, 13, 3 եւ 7 բաղխում կը տեւեն: Ըստ խաղաղբեալ ձեռագրաց՝ գէթ Տնտեսեանի առաջագրութիւնը մեզի ենթադրել կու տայ սակայն՝ թէ առաջին, երրորդ եւ չորրորդ վանկերը բոլոր մէկական բաղխում ունենալու են: Այնուհանդերձ՝ երկրորդ վանկին առաջինէն աւելի երկար ըլլալը՝ գէթ «ծուռ շիտակ» համաձայն է երկրորդին «երկար» խաղ կրելու հանգամանքին (որքան ալ «հինգ յանդիման տասներեքի» համամասնութիւնը տարօրինակ թուի):

Այժմ դառնանք Ի. դարու սկզբնաւորութեան ընդօրինակուած ձեռագիր հատորի մը⁷¹ Կիմօնճեան ձայնագրութեամբ գրի առնուած երգեցողութիւններէ բաղկացեալ: Հատորս Գոհար վարդըն տաղի արձանագրութիւն մը կը պարունակէ⁷², ամենայն հաւանականութեամբ ԺԹ. դարուն յօրինուած՝ «առապան»

⁷⁰ Տե՛ս *Melodies of the Holy Apostolic Church of Armenia*, Vol. 1, էջ 82-87:

⁷¹ ՄՄ «Նորագոյն ձեռագիրների հաւաքածոյ», թիւ 6, էջ 255:

⁷² Բնագիրը նկարահանմամբ վերատապգրուած է հետեւալ յօդուածի վերջաւորութեան, ուր այս եղանակի առկայութիւնը մատնանշուած է. **Վարդուեան, Ա.**, «Գրիգոր Նարեկացու տաղերի նորայայտ եղանակները», *Բազմավէպ*, 2004, էջ 437-461, յատկապէս՝ էջ 447: Թէեւ Վարդուեան զայն «նորայայտ» կը յորջորջէ, այնուհանդերձ նոյն եղանակը կը գտնենք նաեւ *Արմաշի Դպրեվանքը*, Բ. մաս (Երեւան, Գանձասար Աստուածաբանական Կենտրոն, 1998), հեղինակութեամբ **Աստղիկ Մուշեղեանի**, էջ 202-204. Ըստ Ա. Մուշեղեանի (էջ 160), հատորիս առաջին էջը «Անուշաւան 1907-1908 թթ. Արմաշ» մակագրութիւնը կը կրէ իր առաջին թերթին վրայ, իսկ ձեռագրի գրիչը հաւանաբար Արմաշի երաժշտապետ՝ Յակոբոս Այվազեանն (1869-1918) է, ուստի շատ հաւանաբար Համբարձում Չէշեանի (1828-1901) ուսուցած եւ կամ յօրինած եղանակներէն ըլլալու է: Իսկ գրեթէ նոյն եղանակը կը գտնուի Զարեհ Սրբազանի *Մեղեդիներ*, *Տաղեր եւ Գանձեր Հայաստանեայց եկեղեցւոյ* մէջ (էջ 78-79), որուն յառաջաբանին մէջ նշած է, որ եղանակը Բաղուած է «Վարդան Սարգսեանի հրատարակած *Սրբազան երգեցողութիւնը Հայաստանեայց եկեղեցւոյ* գործի Ա. հատորէն» (Նիւ Եոթ

մաքամին վրայ⁷³. «Գո-հար» բառի առաջին վանկը շատ երկար մեղեդիական դարձուածք մը կը կրէ (36 բաղխումներէ բաղկացած⁷⁴), իսկ երկրորդ վանկը՝ յարաբերաբար շատ կարճ (6 բաղխում) — ինչ որ հակառակն է խազազրեալ ձեռագրաց ներկայացուցած պատկերին:

գ) Անուն անեղին էին

Երրորդ օրինակին համար՝ կը վերադառնանք Անուն անեղին էին տաղին, զայն բաղդատելու համար շատ սիրուած երգ զարմանալի/Աչքըն ծով տաղին հետ⁷⁵: Այս բաղդատութիւնը խիստ շահեկան է այդ պատճառաւ՝ որ, հակառակ որ առաջին տաղը ոտանաւոր է⁷⁶ իսկ երկրորդը՝ անկանոն երկայնք ունեցող տողերէ բաղկացած, այսուհանդերձ այս երկու տաղերը քիչ թէ շատ նոյն խազերը կը կրեն⁷⁷. տե՛ս Վնտկ. 2070 «Տաղարանի» համապատասխան տաղից սկզբնաւորութիւնները կրող էջերը՝ նկ. 10 (122բ-123ա) եւ նկ. 2 (թուղթ 152ա), նկարուած մեր կողմանէ:

Նախ՝ կ'արժէ Անուն անեղին էին տաղի առաջին տասը տողերը աչքի

1966, էջ 16). ստուգած ենք, որ յիշատի այս հատորին մէջ (էջ 141) կը գտնուի նոյն եղանակը: (Իրականութեան մէջ, Վարդումեանի «նորայայտ» եղանակները բոլորն ալ նախապէս լոյս տեսած են):

⁷³ Օսմանեան մաքամներու եւ մեր եկեղեցական ուրբ ձայնից մասին յարաբերութեանց մասին ամենէն բանիմաց վերլուծումը կը պատկանի եղիա Տնտեսեանի. այդ եւ այլ ժամանակակից կարեւոր աղբերց մասին տե՛ս Utidjian, H., *The Music of the Armenian Hymnal: the Tntesean Corpus*, էջ 62-71: Իսկ մասնագիտական գնահատման մը համար, որ զանազան գրաւոր աղբիւրներ քննականօրէն կը համեմատէ, նաեւ նկատի առնելով *ժաքամներու* այծմեան յատկանիշները թէ՛ Պոլսահայ եւ թէ՛ Թրքական աւանդութեանց դիտանկիւններէ՝ տե՛ս Utidjian, H., Olley, J., “The Armenian Octoechos and the Ottoman Makams,” զոր հեղինակները մօտիկ ապագային հրատարակութեան կը պատրաստեն:

⁷⁴ Նկատի առնելով թէ Պսակ Քենյ. Ստեփանեանի Տնտեսեանի Շարակնոցի յառաջաբանին խրատը («Հայ Զայնագրութեան մէջ ծանր մէկ բաղխումը՝ այսինքն մէկ կէտը (.) ձեռքի մը իջնելու եւ ելնելու տեսողութիւնը կ'արժէ, իսկ Եւրոպականին մէջ միայն իջնելը, հետեալաբար երբ Հայկական ծանր չափ մը Եւրոպականի վերածել ուզուի, պէտք է մէկ կէտը երկու կէտի (.) վերածել», *Շարական ձայնագրեալ*, աշխ. *Եղիա Մ. Տնտեսեան*, Կոստանդնուպոլիս, 1934, անթուագիր էջ), Լիմօնեանի ձայնագրութեամբ ծանր կտորներու գրութիւնք երբ Եւրոպականի կը վերածուին, պատշաճ է Լիմօնեանի մէկ ուրբերոյ արժէքը Եւրոպականի մէկ չորրորդի համապատասխան սեպել, որով 18 բաղխումը 36-ի կը վերածուի, եւ 3 բաղխումը՝ 6-ի: Այսպիսով՝ բացայայտ կը դառնայ այս մեղեդիին էմի Աբգարի արձանագրածէն որքան անելի ծանր ու զարդարուն ըլլալը:

⁷⁵ Աչքըն ծով ըստ հնագոյն ձեռագրաց՝ *երգ զարմանալի* տաղին մաս կը կազմէ, սակայն իբր առանձին կտոր ծանօթ դարձած է:

⁷⁶ Անուն անեղին էինը՝ տասը վանկնոց (5 + 5) տողերէ կը բաղկանայ (ի բաց առեալ վերջին երեք տողերուն՝ որոնք 11, 11 եւ 13 վանկնոց են, եւ մի քանի այլ բացառութեանց, որոնց մասին՝ ստորեւ):

⁷⁷ Նոյնիսկ՝ ՄՄ 3503 ձեռագիրը *Անուն անեղին էին* տաղը սկսող էջին վրայ (թ. 170ա) էջատակին կ'արձանագրէ. «Երգ զարմանալուն ձայն է. նոյն է»: Նոյնպէս՝ ՄՄ 7785 ձեռագրի էջատակին (թ. 292բ) կը գտնենք «Երգ զարմանալի՝ ձայնիւն է» նշումը:

անցընել, ըստ Վնտկ. 2070-ի, զոր համեմատած ենք ՄՄ 3503 (թ. 170ա) եւ ՄՄ 7785 (թթ. 292բ-293ա) ձեռագրաց հետ.

Անուն անեղին /էին աստուած է.

է միշտ յէութեան⁷⁸ / յանհասութեան նոյն:

նոյն ինքն է նըման / նոյն մի եւ նոյն մի.

մի ոմն ի յէից / անդրէն ի նոյն թիւ:

Թիւ միշտ եռակի, / եզեռակի փառք.

փառք իմ դիմառից / էից գոյէից գունդ:

Գունդ տրամք երամից / կայք յանուրեք վայր.

վայր համբից բիւրից / ար սահմանեալ⁷⁹ գետ:

Գետք քառանիւթեայք / պաղպաղ երկնի փայլ փայլ.

փայլք փաղփինտարած⁸⁰ / անծայրենի լոյս:

Բառային վանկից հիման վրայի տաղաչափութիւնը բաւական կանոնաւոր կը թուի. տողերը մեծաւ մասամբ տասը վանկնոց են. երկու բացառութիւնները վեցերորդ եւ իններորդ տողերն են, որոնք տասներմէկ վանկ ունին: Յառաջիկայ նկարագրութեան յարմարութեան սիրոյն՝ իւրաքանչիւր տող երկու մասի բաժնած ենք, «/» նշանի կիրարկութեամբ, որուն, ի դէպ՝ միշտ կը նախորդէ երկու բաղխում տեւող վանկ մը: Իսկ երաժշտական տեւողութեանց մասին ի՞նչ կրնանք ըսել: Իւրաքանչիւր տողի վերջին վանկը երկաւ մը կը կրէ (իսկ տող 6 եւ տող 10 երկաւէն առաջ նոյն վանկին վրայ երկու բուրք ալ կը կրեն): Նախ՝ բոլոր անգոյգ տողերը բաւական երկար խազային շղթայ մը կը կրեն, որուն ճշգրիտ տեւողութիւնը ի վիճակի չենք կռահելու: Նոյնպէս՝ որոշ խազերու համակցութիւններ մը կը գտնենք, իւրաքանչիւր տողի վերջնութեւ (տող 1, 2, 3, 4, 5, 7, 8, 10) կամ անոր նախորդող (տող 6, 9) վանկից վրայ: Ասոնցմէ ոմանք կը բաղկանան ոլորակ, խաղ, խումն՝ կամ ոլորակ, խաղ, փուշ՝ եւ կամ ալ վերնախաղ, խումն խազերէն: Իսկ ճիշդ այն աւելի երկար (տասներմէկ վանկնոց) տողերուն պարագային՝ խումնը այդ վանկի խազից համակցութեան վրայ չի գտնուիր՝ այլ յաջորդ վանկի վրայ: Թերեւս այսպիսով խազագրողը ջանաց ի հեճուկս «աւելորդ» վանկի ներկայութեան՝ նոյն տեւողութիւնը պահպանել. եւ

⁷⁸ ՄՄ 7785՝ է մի միշտ յէութեան. իսկ «յէ-» վանկը երկու բաղխում արժող վերնախաղ մը կը կրէ, ի տարբերութիւն Վնտկ. 2070 եւ ՄՄ 3503 ձեռագրին, որով բաղդատմամբ այս աղբերց՝ տողի այս մասը ինը բաղխում կը տեւէ (որ զարտուութիւն մը կը թուի ըլլալ):

⁷⁹ ՄՄ 7785. խոնատութեան պատճառաւ յստակ չէ, թէ աջակողմը ի՞նչ գրուած է (զուցէ ար բառը կը բացակայի?):

⁸⁰ ՄՄ 3503՝ փայլ փաղփինտարած, ՄՄ 7785՝ փայլք ի տարած, այսինքն՝ հոս վանկ մը կը պակսի: Սակայն «ի» բառը ներքնախաղ մը կը կրէ, որ երկու բաղխում կ'արժէ. ատոր շնորհիւ՝ այս մասին բաղխմանց թիւը եօթը կը մնայ, ի հեճուկս մէկ վանկով պակասաւոր ըլլալու հանգամանքին:

յիրաւի՝ այսպիսով իւրաքանչիւր տողի երկրորդ մասը նոյն երաժշտական տեւողութիւնը կ'ունենայ (պայմանաւ որ ընդունինք թէ վեցերորդ եւ տասներորդ տողից վերջաւորութեան երկաւներուն նախորդող երկու բառերը ունեն յաւելուածական բաղխումային արժէքով չեն օժտեր այդ վանկը: Այնուհանդերձ՝ զոյգ տողերու առաջին մասերը միշտ նոյն երաժշտական տեւողութիւնը չ'ունին. այսպէս՝ երկրորդ, վեցերորդ եւ տասներորդ տողերու առաջին մասերը՝ ունին եօթական բաղխում, իսկ չորրորդ եւ ութերորդ տողերու առաջին մասերը՝ ութական: Ասկէ զատ՝ նշմարելի է, որ անզոյգ վանկից առաջին մասերու վերջին երեք վանկերու առաջինը եւ երրորդը միշտ երկու բաղխման համապատասխանող խազեր ունեն. իսկ միջանկեալ վանկերը երբեմն առաջինը կը կրեն, եւ երբեմն ոչ — որ այն սպաւորութիւնը կը թողու, որ այստեղ առաջինը զայն կրող վանկի տեւողութեան վրայ ազդեցութիւն չ'ունենար: Եթէ այսպիսով համապատասխանութիւնը պահպանուի բոլոր անզոյգ տողերու առաջին մասերու միջեւ՝ կրնանք այն եզրակացութեան յանգիլ, որ բոլոր անզոյգ տողերը նոյն երաժշտական տեւողութիւնը ունին: Երաժշտական տեւողութեանց տեսակէտով սակայն՝ զոյգ տողերու առաջին մասերը իրարմէ կը տարբերին, ունենալով երբեմն եօթը եւ երբեմն ութը բաղխում:

Սակայն ՄՄ 7785 ձեռագրի մէջ երկրորդ եւ վեցերորդ տողերու առաջին մասերը երկու բաղխմանց համապատասխանող ներհնախաղ խազը կը կրեն («յէութեան» եւ «դիմառից» բառերու առաջին վանկից վրայ), որով այս մասերուն երկայնքը մէկ բաղխմամբ կ'աւելնայ. այսպիսով վեցերորդ տողի առաջին մասը ութը բաղխում կը տեսնէ, սակայն երկրորդ տողը արդէն «աւելորդ» վանկը մը ունի («մի»), ուստի այս ձեռագրի պարագային հոս ինը բաղխմանց կը յանգինք, ինչ որ մեզի զարտուղութիւն մը կը թուի (այստեղի «է մի միշտ յէութեան» տարբերակը, որ կրնայ յաջորդ տողի «նոյն մի եւ նոյն մի» մասէն «մի» բառի տարածամ ընդօրինակութեան արդիւնքը ըլլալ՝ այսպիսով սոսկ գրչական սխալի մը կրնայ վերագրուիլ): Կը մնայ միայն տասներորդ տողի առաջին մասը, որ կը շարունակէ միայն եօթը բաղխում ունենալով «պակասաւոր» ըլլալ: Ինչպէս վերեւ տեսանք՝ հոս եւս ներհնախաղ մը կայ այս ձեռագրին մէջ, սակայն որովհետեւ «փաղփինտարած»ի տեղ ունինք միայն երեք վանկ («ի տարած»), այստեղի ներհնախաղը միայն այդ պակասը կը չեզոքացնէ, եւ չի բաւեր այս մասն ալ ութը բաղխմանց հասցնելու: (Եթէ այս ձեռագիրը եւս «փաղփինտարած» ունենար, եւ դարձեալ ներհնախաղը կրէր, այն ատեն այս տողն ալ նոյն տեւողութեան պիտի հասնէր):

Արդեօք զանազան խազից վրայ զետեղուած կէտերը կրնա՞ն տեւողութեանց վրայ ազդեցութիւն մը ունենալ: Կէտերու դերը մեզի անծանօթ կը մնայ: Սակայն ոչ բոլոր ազդիւրները կէտերով հարուստ են: ՄՄ 3503 ձեռագրի

խազերը հոս գրեթէ Վենետիկոյ ձեռագրի խազագրութեանց յար եւ նման են (կէտերով հանդերձ). սակայն եթէ ՄՄ 7785-ի հետ բաղդատենք, կը տեսնենք որ թէեւ այստեղի խազագրութիւնները եւս շատ կը նմանին վերոյիշեալ երկու աղբերց խազագրութեանց, կէտերու մեծամասնութիւնը կը պակսի հոս (նամանաւոր աչն կէտերու պարագային՝ որոնք մէկ բաղխում արժող խազերու վրայ զետեղուած էին): Ենթադրելի է, ուրեմն, որ այս կէտերը որոշ յաւելեալ տեղեկութիւններ կը հաղորդէին երգողին, սակայն պակաս հաւանական կը թուի, որ տեւողութեանց եւ կամ տաղաչափութեան վրայ արմատականօրէն ազդեցութիւն ունեցած ըլլային անոնք: Նոյնը կը համարձակինք ըսելով՝ բառերու տակ զետեղուած փոքրիկ գիրերու մասին Վենետիկոյ եւ ՄՄ 3503 ձեռագրաց մէջ, եւ ոչ ՄՄ 7785-ին: Կը թուի, թէ երեք աղբիւրներն ալ քիչ թէ շատ նոյն, կամ առ նուազն նման՝ եղանակներ կը ներկայացնեն, սակայն առաջին երկուքը աւելի մանրամասն են, եւ աւելի նրբութիւններ կը պարունակեն, քան երրորդը:

Կրնանք ուրեմն յանգիլ այն զգուշաւոր եզրակացութեան, որ այս կամ այն ձեւով կանոնաւոր տաղաչափութիւն մը պահպանելու ջանք մը եղած է այս տաղի համար, եւ, ըստ երեւոյթի՝ զուգահեռաբար՝ նաեւ կանոնաւոր երաժշտական կշռոյթ: (Այս վերջինը անշուշտ անհրաժեշտ տուեալ մը չէ. հնարաւոր է որ երգեցողութեան ընթացքին զանազան տաղից զանազան տողերը տարբեր տեւողութեամբ երգուին: Սակայն գէթ այս պարագային՝ կը թուի թէ երաժշտական կանոնաւորութիւնը անխախտ մնացած է):

դ) Երգ զարմանալի/Աշխն ծով

Այս տաղին սկզբնաւորութիւնը՝ դարձեալ նոյն Վենետիկոյ «Տաղարան»էն՝ այսու կը ներկայացնենք «եղածին պէս» (զայն դարձեալ համեմատելով ՄՄ 3503 (թ. 208աբ) եւ ՄՄ7785 (թ. 392բ) ձեռագրաց՝ ինչպէս նաեւ Փրզ. 80 («Գանձարան», Կաֆա, 1380 թ., թթ. 304բ-305ա) ձեռագրի հետ).

Երգ զարմանալի⁸¹/երգ շարժվարժենի.

տեղի եղեր⁸²/բարեկերտի⁸³ խորհուրդ.

խորհուրդ համերամ. /զարդերամից զարդ:

Նոճին⁸⁴ նոճ⁸⁵ յեռի. /սափոր եղեգնատընգոյն⁸⁶.

⁸¹ ՄՄ 7785 զարմանալի:

⁸² Փրզ. 80 եղակի. այսպիսով այս մասը միւս աղբերց բաղդատմամբ վանկ մը եւս ունի, սակայն նոյն երկու երկար խազերը կը կրէ, որով այս մասին բաղխմանց թիւը մէկ հատով աւելի կ'ըլլայ:

⁸³ ՄՄ 7785 բարեկերտին ՄՄ3503 բարեկերտի Փրզ. 80 բարեկերտին:

⁸⁴ ՄՄ 7785 Փրզ 80 նոճի ՄՄ 3503 նոյճին:

⁸⁵ Ի տարբերութիւն միւս աղբերց՝ ՄՄ 7785 հոս երկար խազի տեղ միայն բուժ խազը կը կրէ, որ միայն մէկ բաղխման տեւողութեան կը համապատասխանէ:

⁸⁶ ՄՄ 7785 եղեգնատընկոյն Փրզ. 80 եղեգնեա տընկոյն:

մատն աւրի աւրէն⁸⁷. /նըշդարենի⁸⁸ ուռ⁸⁹:
 Յանից⁹⁰ նըրբենից. /կիցիմ ի կից կամար.
 նեճեմ⁹¹ թէ⁹² նեճեմ. /միջաւրէի⁹³ ժամ:
 Աչքըն ծով ի ծով /ծիծաղախիտ⁹⁴
 ծաւալենալր⁹⁵ յառաւաւտէն⁹⁶.
 եր⁹⁷/կու փայլակնաճեւ /արեգական նըման.
 շողնիշմին⁹⁸ իջեալ. /յառաւաւտէն⁹⁹ լոյս:
 Յայտէն¹⁰⁰ առենի¹⁰¹. /սարդիտունկ¹⁰²

⁸⁷ Փրգ. 80 յաւրէն:

⁸⁸ Փրգ. 80 նըշդարենի:

⁸⁹ Փրգ. 80 ուռ. Վնտկ. 2070 ՄՄ 7785 ՄՄ 3503 լուսանցի սրբագրութեան մը միջոցաւ «ուռ» բառը փոխարինած են «ուան»ով:

⁹⁰ ՄՄ3503 Յունից Փրգ. 80 Յանիցըն, որով վանկ մը կ'աւելնայ, սակայն այս մասի բաղիւմանց թիւը նոյնը կը մնայ, որովհետեւ այս ձեռագրի յաջորդ բառի առաջին վանկը միայն մէկ բաղիւմով կը տեւէ, միայն բուր մը կրելուն շնորհիւ:

⁹¹ ՄՄ 3503 հետագայ ձեռն մը գայս «սրբագրած» է՝ «նէճեմ». Փրգ. 80 էճեմ:

⁹² Փրգ. 80 թէ:

⁹³ Փրգ. 80 մէջաւրէի:

⁹⁴ Փրգ. 80 ծիծաղախիթ:

⁹⁵ Փրգ. 80 ծաւալանալր:

⁹⁶ ՄՄ 7785 Փրգ. 80 յառաւաւտուն:

⁹⁷ Այստեղ՝ առաջին երկարատեւ խազը (*վերնախաղ*), ի տարբերութիւն նախորդ համեմատելի պարագաներու՝ «երկու» բառին երկրորդ վանկին վրան է, ուստի որոշ իմաստով մը՝ առաջին վանկը տողիս իսկական սկզբնատրոսութիւնը նախորդող «աւելցոմ» մըն է. այսինքն՝ երաժշտական իմաստով՝ թերեւս իբր «վերահարում» (*anacrusis*):

⁹⁸ Փրգ. 80 շողն ի շմէն ՄՄ 7785 «շմին»ը (կամ թերեւս «իշմին»ը) լուսնացի սրբագրութեան մը միջոցաւ կը փոխէ «շմաթէն»ի:

⁹⁹ Փրգ. 80 յառաւաւտէ:

¹⁰⁰ Փրգ. 80 Այտըն:

¹⁰¹ ՄՄ 7785 Փրգ. 80 նըռնենի:

¹⁰² Փրգ. 80 սարդիտունկ. ըստ երեւոյթի, հոս ալ վանկ մը եւս ունինք, սակայն «ինի» գիրը միայն կէտատու փոքր բենկորճ մը կը կրէ, փոխանակ միւս աղբերց երկար (*զարկ*) խազին. եթէ կարելի է փոքր բենկորճին մէկ բաղիւման արժէք վերագրել՝ այս մասի բաղիւմանց գումարը նոյնը կը մնայ: Սակայն այս հարցին վրայ վստահ չենք կրնար ըլլալ: (Իր աղիւսակին մէջ՝ Տնտեսեան թէ փոքր եւ թէ մեծբենկորճներուն երկու բաղիւմով կ'ընծայէ: Սակայն ոեւէ տեղ այս խազերու տետրոսութեանց վրայ չ'անդրադառնար, եւ ոչ ալ զանոնք իր *Նկարագիր երգոցի* մէջ ներկայացուցած օրինակներուն մէջ կը տեսնենք: *Բենկորճի* տետրոսութեան մասին յստակ եզրակացութեանց յանգիլը դժուար է, որովհետեւ գրեթէ անկարելի է այս խազը առանձինը գտնել, իսկ ի վիճակի չենք խազերու համակցութեանց տետրական արժէքը հաշուելու: *Բենկորճի* մասին՝ տե՛ս նաեւ Հ. Անտօն Իշգարտաշեանի խազագիտական ուսումնասիրութիւնը, որ մաս կը կազմէ *Երաժշտականութիւն* խորագիրը կրող իր 1801-ին Թրիէսթ ամբողջացած անտիպ ստուար աշխատանքին, էջ 86-87: Այս մասին հրապարակաւ դասախօսեցինք 6 Յուլիս 2017-ին, Միջազգային Միջնադարեան եւ Վերածննդեան երաժշտութեան Գիտաժողովի (Medieval and Renaissance Music Conference) ԽՆ. Տարեկան նիստին («Armenian Sacred Chant from Rome to Vienna: Athanasius Kircher,

գեղաշիտակ¹⁰³ ծայրից ծաղկանց.

ս¹⁰⁴/րոյ սիւնն ի սըրտին. /նուսխայարէն

կարկաշուհի¹⁰⁵ սաթբերունի սէր:

Նկ. 10-ն եւ 2-ը իրարու հետ բաղդատելով կը տեսնենք թէ ինչպէս երկու տաղից խազագրութիւնները իրարու կը նմանին: Կը նշմարենք սակայն, որ ներկայ տաղի կառուցուածքը աւելի բարդ է: Ի տարբերութիւն նախորդ տաղին՝ հոս ունինք՝ երեք տողնոց տուն մը (տող 1-3), որուն երկու տուներ կը յաջորդեն՝ երկուքն ալ երկու տողնոց (նախորդ տաղին պէս): Տող 8-էն ետք դարձեալ պատկերը կը բարդանայ: Ունինք դարձեալ երկար տուն մը (որուն առաջին տողը հոս երկուքի բաժնած ենք, իր երկայնքին պատճառաւ), իսկ մեր վերարտադրած վերջին տունը երկու երկար տողերէ կը բաղկանայ, զորս դարձեալ երկուքի բաժնած ենք:

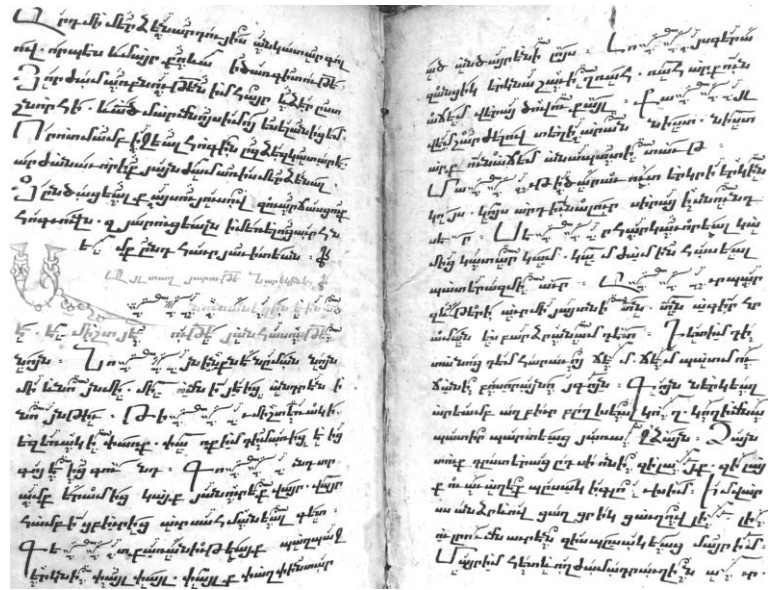
Նախորդ տաղի իւրաքանչիւր տան առաջին մասը հետեւալ կառուցուածքը ունէր. նախ՝ խազից շղթայ մը (զոր հոս ալ կը տեսնենք), ապա մէկ բաղխում տեսող վանկ մը (զոր նոյնպէս հոս կը գտնենք), եւ այնուհետեւ երեք վանկեր, որոնց առաջինը եւ երրորդը երկու բաղխում կը տեսնեն, իսկ միջանկեալը՝ մէկ վանկ: Նոյնը հոս ալ կը գտնենք, սակայն պակաս հետեւողականօրէն. նաեւ՝ ձեռագիրները իրարմէ կը տարբերին, նամանաւանդ Փարիզինը:

Antōn Iwč'gartašean and the Mediaeval Neumes" խորագրով), Պրահա, Ս. Ագնէսի Վանուց մէջ:

¹⁰³ ՄՄ 3503 գեղայ շիտակ (կամ գեղայշիտակ):

¹⁰⁴ Դարձեալ՝ առաջին երկարատեւ խազը (վերնախաղի բաւական մմանող, սակայն աւելի ոլորակի մմանող սկզբնատրութեամբ) «որոյ» բառին երկրորդ վանկին վրայ է, ուստի՝ առաջին վանկը երաժշտական տեսակէտով տողիս իսկական սկզբնատրութեան կը նախորդէ, թեւեւ իբր երաժշտական «վերահարում»:

¹⁰⁵ ՄՄ 3503 կարկաշահոս ՄՄ 7785 լուսանցի սրբագրութիւն մը «կարկաշունի»ն կը փոխարինէ «կարկաշահոս» բառով:

Նկ. 10

Անուն անեղին տաղի սկզբնաւորքին՝ ըստ վնտկ. 2070 «Տաղարամ»ի, քր. 122բ-123ա

Այսպէս՝ հետաքրքրական է նախ եւ առաջ նշել, որ Փրզ. 80 ձեռագիր միւս աղբերց բաղդատմամբ կը տարբերի «գարմանալի» բառին երկրորդ վանկին վրայ երկու բաղխում տեւող խազ մը կրելով (պարոյկ), ինչպէս նաեւ (միւս աղբերց նման) վերջին վանկին վրայ երկու մը կրելով: Փրզ. 80 այսպիսով «Երգ գարմանալի» բառերուն վրայ նախորդ տաղի «Անուն անեղին» բառերուն տաղաչափութիւնը վերարտադրած կ'ըլլայ: Ընդհակառակը, սակայն՝ երկրորդ տան սկիզբը Փրզ. 80 այս պատկերէն կը շեղի, երբ «նոճ յեռի» երեք վանկերու առաջինին վրայ միմիայն փոշ մը ունի (իսկ հոս՝ ՄՄ 7785 միայն բոլոր մը ունի. այս երկու խազներն ալ մէկ բաղխման տեւողութիւն ունին): Սակայն ամենէն ուշագորաւ տարբերութիւնը այն է, որ Փրզ. 80 երրորդ տան սկզբնաւորութեան՝ երկար խազից շղթան չի կրեր տան առաջին վանկին՝ այլ երկրորդին վրայ: Նաեւ ի տարբերութիւն միւս աղբերց՝ հոս ունինք «Յանիցըն» — այսինքն՝ «ըն» վանկը աւելցուած է, մինչդեռ միւս աղբերուները «Յանից» կամ «Յունից» երկավանկ բառերը ունին: Թերեւս «Յանիցըն»ի երկրորդ վանկը շեշտած ըլլալու համար է, որ Փարիզի ձեռագրի երաժիշտը խազից երկար շղթան ա՛յս վանկին վրայ նախընտրած է դնել: Իսկ «աւելորդ» վանկին ներկայութիւնը չեզոքացուցած է ի տարբերութիւն միւս աղբերց միայն մէկ բաղխում տեւող բոլոր մը դնելով «նրբենից» բառի առաջին վանկին վրայ: (Տարբերութիւն մը եւս՝ յաջորդ տողի առաջին մասին «թէ» բառը, միայն Փրզ. 80ի պարագային՝ դարձեալ մէկ բաղխման համապատասխանող բոլոր խազը կը

կրէ): Այլ կարելոր տարբերութիւն մը կը գտնենք՝ յաջորդ տան սկիզբը. հոս մեր բոլոր ձեռագիրները առաջին մասի վերջին երեք վանկից վերոյիշեալ «երկու-մէկ-երկու» բաղխմանց ծրագիրը կը խախտեն: Վնտկ. 2070, ՄՄ 3503 եւ ՄՄ 7785 զայն կը խախտեն՝ միայն վերջին վանկը երկարելով, այսինքն՝ «մէկ-մէկ-երկու» բաղխում կարգադրելով: Սակայն Փրզ. 80 միակն է, որ «ծով ի ծով» բառերուն վրայ ունի «երկու-երկու-երկու» բաղխմանց արտասովոր յաջորդու-թիւն մը (համապատասխանօրէն կրելով հետեւալ խազերը՝ երկաւ, կէտաւոր պարոյկ, երկաւ): Իսկ հետաքրքրական է, որ բոլոր ձեռագիրները՝ միմիայն «երկու» եւ «որոյ» բառերով սկսող տողերուն պարագային՝ «կարճ» (այսինքն միայն մէկ բաղխման համապատասխանող) վանկերով կը սկսին, եւ «երկար» խազերը այս բառերուն երկրորդ վանկից վրայ դրուած են: Վերջապէս՝ վերջին տան սկզբնաւորութեան պարագային՝ բացառութիւն մը կը կազմէ ՄՄ 7785, որուն «նըռնենի» բառին առաջին վանկը միմայն մէկ բաղխում տեւող շեշտ մը կը կրէ, ի տարբերութիւն միւս աղբերց:

Երեք այլ ձեռագրաց կարեւորագոյն տարընթերցուածները արձանագրած ենք առանց նշելու բառերու տարբեր տրոհումները — զոր օրինակ՝ ՄՄ 7785 ունի «զարդ երամից», «շողն ի շմին», «սարգիտունկ», «նուխալարէն», եւ այլն: Հոս մեր նպատակը բնագիր կազմել ու ներկայացնել չէ՝ այլ պարզապէս գաղափար մը տալ տարընթերցուածոց մասին, նշելով երբ վանկից թիւը կը փոխուի, եւ երբ իբր հետեւանք՝ այդ փոփոխութեան կ'ընկերակցի նաեւ բաղխմանց թիւին փոփոխութիւնը, եւ կամ երբ ընդհակառակը՝ բաղխմանց թիւը անփոփոխ կը մնայ տարբեր տեւողային արժէք կրող խազից օգտագործման շնորհիւ, եւ, վերջապէս՝ ցոյց տալու համար, թէ որքա՛ն աստիճանով այս տաղի տաղաչափութիւնը անկանոն ու փոփոխական է, անկախ ատկէ, թէ ո՛ր ձեռագրին վրայ յենելու ըլլանք: Նոյնաժամանակ՝ ակներեւ է, թէ ձեռագրաց բառային բնագիրներէն ոչ մին ամբողջովին ճիշդ չէ, եւ մին կամ միւսը հոս-հոն ակնյայտ քերականական եւ ուղղագրական սխալներ կը ցուցաբերեն: Այսպիսով՝ հասկնալի կը դառնայ, թէ ինչո՞ւ Քէօշկերեան իր հրատարակութեան մէջ «ընտրողային» ճամբու մը հետեւած է, ջանալով, ըստ իր դատողութեան՝ շիտակ ընթերցուածները ընտրել իր բնագրի գլխաւոր մարմնոյն մէջ, խճանկարի մը պէս (սակայն միշտ նշելով, թէ ո՛ր ձեռագիրները տուեալ ընտրութենէն կը շեղին):

Այս տաղի պարագային ուրեմն՝ կը թուի թէ ոչ բանաստեղծը, եւ ոչ ալ Ժ. Դարուն տաղս խազագրող երաժիշտը կանոնաւոր տաղաչափութեան հետամուտ եղած չեն: Ուրեմն երգ զարմանալի / Աչիմ ծով տաղի պարագային աւելի դժուար է զանազան տարընթերցուածոց միջեւ նախընտրութիւն ունենալ տաղաչափային գետնի վրայ, եւ ըստ այնմ՝ խազագրութեանց ծառայութիւնը

բնագրային ընտրությունների համար առկա սահմանափակ է: Սակայն նույնիսկ հոս՝ խաղերը պետք չէ անտեսել: Խաղերը մեզի առ նուազն գաղափար մը կու տան՝ թէ դասոյթներու (*phrase*) յանգման կէտերը ո՛ր են, եւ թէ ո՛ր մասերը նոյն եղանակը կը կրկնեն՝ այդպիսով տալից կառուցուածքը ցայտուն դարձնելով: Վենետկոյ «Խորհուրդ խորհուրդ համերամ» տողը (վերարտադրուած նաեւ Քէօշկերեանի հրատարակութեան մէջ) պետք է սրբագրուի, առաջին «խորհուրդ»ը զայն նախորդող տողի վերջաւորութեան ագուցելով, զի առաջին «խորհուրդ»ին երկրորդ վանկը երկաւ մը կը կրէ եւ անմիջապէս միջակէտ մը կը յաջորդէ: Իսկ «ծիծաղախիտ» եւ «ծաւալենայր» (կամ «ծաւալանայր») բառերը տակ-տակի դրած ենք, որովհետեւ երաժշտական եւ տաղաչափական տեսակէտով իրարու կը նմանին — քանզի իրենց վերջին վանկերը նոյն խաղից համակցութիւնը կը կրեն, եւ լման բառերը նոյն տաղաչափութիւնը կը դրսեւորեն: Նոյնը կարելի է ըսել «սարգիստունկ» եւ «գեղաշիտակ» բառերու պարագային¹⁰⁶, ինչպէս նաեւ «նուսխայօրէն» եւ «կարկաշուհի» (կամ «կարկաշահոս»):

Եզրակացութիւն

Վերջապէս ինչպէ՞ս հնարաւոր է, որ այսչափ մեծ տաղաչափային, եւ ընդհանուր առմամբ՝ վանկերու քանակի տեսակէտով տարբերութիւններ ցուցաբերող երկու տաղեր կարենան իրարու նման եղանակներ ունենալ: Բայց նման երեւոյթի մը բազմիցս կը հանդիպինք մեր Շարակնոցին մէջ, ուր զանազան արձակ շարականներ իրարմէ բաւական տարբեր վանկերու թիւ կը ցուցաբերեն եւ այնուհանդերձ նոյն երաժշտական ընտանիքին կը պատկանին, նոյն եղանակային բներգները (*motifs*) կրելով՝ դատելով խաղից որոշ խիստ յատկանշական շարքերէ (զիրար յաջորդող վանկերու վրայ) եւ համակցութիւններէ (յատուկ վանկից վրայ)¹⁰⁷: Սակայն զարմանալին այն չէ սոսկ թէ իրարմէ տարբեր երկայնք ունեցող տողեր քիչ թէ շատ նոյն մեղեդիական դարձուածքները

¹⁰⁶ Շեշտեմի, որ թէւ «սարգիստունկ»ի մէկ վանկը կը պակսի — Վենետկոյ հրատարակութիւնները եւ Փրգ. 80 «սարգիստունկ» տարբերակը կը կրեն — սակայն «սարգիստունկ»ի «փնի» գիրը երկար մը կը կրէ (երկու բաղխմանց տետրութեան համապատասխանելով), ուստի «սարգիստունկ» եւ «գեղաշիտակ» նոյն տաղաչափութիւնը կը դրսեւորեն, ի հեճուկս վանկից թուոց անհասարկութեան: Նոյնպէս՝ ինչպէս տեսանք՝ Փրգ. 80ի «սարգիստունկ»ը նոյն բաղխմանային ընդհանուր տետրութիւնը կրնայ ունենալ, պայմանաւ որ հոս «փնի» գիրի կրած *փոքր բենկորճի*ն մէկ բաղխման տետրութիւն մը վերագրենք:

¹⁰⁷ Այս մասին՝ տե՛ս **Utadjian, H.**, “Tntesean and the Music of the Armenian Hymnal”, Part II, *Parrésia* 6 (2012), էջ 79-129, ինչպէս նաեւ մեր գլուխը՝ **Utadjian, H.**, “A Brief Survey of Systems of Musical Notation in Armenian Sacred Music”, խմբ. **Esche-Ramshorn C.**, *Reflections on Armenia and the Christian Orient: Studies in Honour of Vrej Nersessian*, Երեւան, Անկիմաֆար, 2017, էջ 261-284:

կը կրեն, այլ այդ հանգամանքը, որ շափածոյ ստեղծագործութիւն մը եւ մեծաւ մասամբ արձակ ստեղծագործութիւն մը նմանօրինակ եղանակներով կ'երգուէին:

Ի՞նչ եզրակացութեանց կրնանք յանգիլ: Այն տաղից պարագային, որոնց համար որոշ եղանակներ հասած մեզի են, երեք տարբեր խաւեր կրնանք զանազանել, յարաբերական տեւողութեանց արժէից տեսակէտով: Նախ՝ բառային բնագիրը (այսինքն՝ իւրաքանչիւր վանկի մէկ ամանակային արժէք տալով) ինքնին կրնայ կանոնաւոր տաղաչափութիւն մը ունենալ, որոշ տաղից պարագային: Երկրորդ՝ տաղաչափութեան մը կը յանգինք՝ Տնտեսեանի առաջադրանքի հետեւողութեամբ խազից տեւողական արժէից հիման վրայ: Երրորդ՝ մեզի հասած եղանակներու շափերը եւ մեղեդիական դարձուածքներու բաշխումը բառերու վանկից վրայ նկատի առնելով՝ տարբեր տաղաչափութեանց կը յանգինք, որոնք եղանակէ եղանակ կը տարբերին, եւ անկանոն կը թուին — ա՛յն աստիճան, որ գրեթէ ալլելու բառերու տաղաչափութեան հետ ունէ յարաբերութիւն մնացած չէ: Այս եղանակները մեծաւ մասամբ ծանր եւ զարդարուն են, եւ երբեմն լման էջ մը կարելի է երգել, միայն մի քանի բառերու վրայ (եւ արդէն տեսանք, որ ժէ. դարու Տաղարանները ստէպ կը բաւականանան առաջին երկու տողերը տալով). միջնադարեան խազագրութեանց հետ երբէք չեն առնչուիր, ոչ ալ բառերուն ունեցած ունէ տաղաչափութեան. եւ հաւանաբար իրենց ծագումը շատ աւելի նոր է, քան խազագրութիւնները, որոնք իրենց կարգին՝ վկայուած են ձեռագրաց միջոցաւ, որոնք արդէն երկուհարիւր յիսուն տարի աւելի նոր են, քան Սրբոյն յօրինումները:

Անկարելի է, սակայն, գիտնալ, թէ «Նարեկացի ինչպէ՛ս կ'երգէր». այսինքն՝ եթէ վերոյիշեալ առաջին թէ երկրորդ խաւը իր յօրինմանց կը համապատասխանէ: Հաւունի պարագային, կը թուի, թէ բառային կրկնութեանց եւ «ըթ»ի հոս-հոն խմբագրային զետեղման եւ ձեւաբազմազան միջոցաւ ստեղծուած տաղաչափութիւնը կրնայ շինծու ըլլալ. առ նուազն՝ կրնանք հաստատել, թէ կը հակառակի հնագոյն ձեռագրաց: Սակայն այդ հնագոյն ձեռագիրները արդէն բաւական «նոր» են, եւ կրնան տաղից ստեղծագործութենէն բաւական աւելի ուշ ժամանակ յօրինուած եղանակներու համապատասխանել, իսկ Սրբոյն եղանակները (կամ նախատեսած եղանակները՝ եթէ ինքը միայն բառերը յօրինեց, ականալելով որ ուրիշներ իր գրածը եղանակաւորէին¹⁰⁸) աւելի

¹⁰⁸ Տաղից երգեցողութեան համար նախատեսուած ըլլալը կը հետեւցնենք մեզի հասած գրաւոր վկայութեանց եւ աւանդութեանց հիման վրայ, որ միշտ ենթադրուած է, որ տաղը երգուած, երաժշտական ստեղծագործուած տեսակ (genre) մըն է. տե՛ս, զոր օրինակ՝ ՆԲՀԼ-ի սահմանումը. «Բան չափաբերական. ոտանաւոր երգ. ֆերթուած նուագելի»: Բաղդիբն նոյնիսկ Բան ԿԱ. ի սկզբնաւորութենէն «Ընդէ՛ր է ինձ զբնաւ հանապազ երգել իմովն տաղիւ» մէջբերումը կ'ընէ: Թէեւ *Նարեկումի* (էջ 311, 1827-ի հրատարակութեան մէջ) եւ ատկէ ի վեր ընդունուած եւ տպուած բնագիրը «Եւ ընդէ՛ր է ինձ բնաւ [...] հանապազ երգել իմովն տաղոք» տարբերակը կը պարունակէ, «տաղիւ» տարբերակը կ'ընդգրկուած է զանազան ձեռագրաց մէջ, իսկ Լամբրոնացոյ պատուիրած եւ մեզի հասած հնա-

պարզունակ եղած կրնան ըլլալ քան որոնք՝ զորս խազագրութիւնները կը մարմնաւորեն¹⁰⁹: «Գոհար վարդըն» տաղի պարագային՝ հիմնական հակասութիւն չկայ այս երկու խաւից միջեւ¹¹⁰, եւ ոեւէ կերպ չ'ունինք ստուգելու, թէ «Նարեկացի ինչպէ՛ս կ'երգէր»: Հետեւաբար՝ բնագիր կազմելու տեսակէտով առաջին երկու խաւերը կրնան մեզի օգտակար հանդիսանալ, սակայն ոչ երրորդը: Իսկ երկրորդ խաւը, որ, ցարդ անտեսուած է, կրնայ մեծ դեր խաղալ, ինչպէս որ պիտի բացատրենք՝ յօդուածիս յաջորդ բաժինով: Նոյնիսկ եթէ որոշ ընթերցողներ համոզուելու ըլլան, թէ Սրբոյն յօրինումները տարբեր են քան ձեռագիր աղբերց վկայութիւնները, այդ ձեռագիրները ցարդ մեր հարազատագոյն աղբիւրներն են, եւ այս ձեռագրաց տեղեկութեանց մէկ մասը լիովին անտեսելով՝ շատ վտանգաւոր է ենթադրական ուսումներ ընել ու դէպի աւելի հեռուոր անցեալը ձգտիլ, երբ տարաբախտօրէն՝ հնագոյն գրաւոր աղբիւրներէ զրկուած ենք:

Տաղաչափութիւն եւ տոհմաձառ

Սեաւ եւ գեղեցիկ տաղը

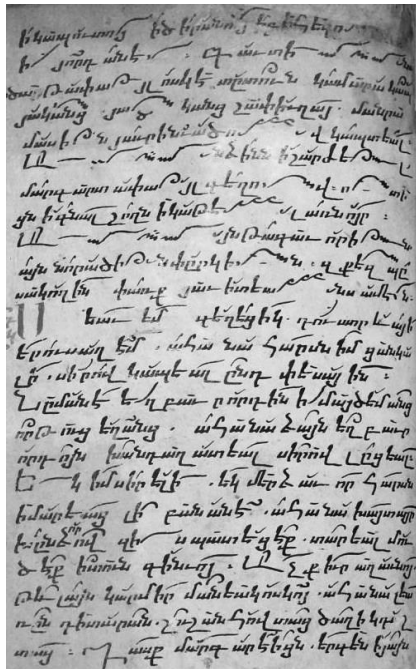
Այժմ՝ դառնանք Սեաւ եւ գեղեցիկ տաղին: Ի դէպ, այս տաղի ձեռագիր աղբիւրները կարելի է երկու խմբից բաժնել (հակառակ որ իրարու միջեւ որոշ փոխ-վարակում ներկայացնող նմոյշներու ալ կը հանդիպինք երբեմն): Ներկայ քննարկման համար պիտի աշխատինք ձեռագրի մը վրայ կեդրոնանալով, որ կը պատկանի այն խումբին, ուր տաղս կը ներկայանայ իբր Յորդորակը (այս-

գոյն *Նարեկի* (ՄՄ 1568, 1173 ք., ք. 204ա) եւ Վենետկոյ հնագոյն *Նարեկի* մէջ (Վնտկ. 2636, 1236 ք., Սկետա, ք. 190բ) «տաղաւ» տարբերակը կը գտնենք: Սրբոյն երաժշտ ըլլալուն մեր համոզումը հիմնուած է մասամբ աւանդութեան վրայ (տե՛ս, զոր օրինակ Մարգուանեցոյ Կոստանդնուպոլիս 1730-ին ի լոյս ընծայած հոյակապ *Յայսմաւորքը*, վերաւտարութիւն 1706-ի հրատարակութեան, եւ նկարագրուած մեր վերոյիշեալ *Հայ գրքարուեստը դարերու ընդմէջէն. Որք զժորանս Հոգւոյն արբին* հատորին մէջ, էջ 70-77 – ուր հետեւալը կը կարդանք Սրբոյն ստեղծագործութեանց մասին. «մեղեդիդով [sic] եւ տաղերով անոյշ եղանակաւ եւ ձայնիւ», էջ 46դդ), եւ մասամբ տաղից երգուած ըլլալու հիման վրայ, այն ենթադրութեամբ՝ որ բառերը յօրինողը հաւանաբար նոյնաժամանակ եղանակներն ալ յօրինած ըլլայ (որ անտրամաբանական ակնկալութիւն մը չէ, սակայն հարիւր առ հարիւր վստահութիւն մըն ալ չէ): Իսկ իր *Մատեան Ողբերգութեանի* մէջ հեղինակը յաճախ երաժշտութեան մասին կ'ակնարկէ, ընթերցողին վրայ այն տպաւորութիւնը թողլով, որ երաժշտութիւնը կարեւոր դեր ունեցած է իր կենաց մէջ («արտօսածին նուագ», «երգ», «եղանակ», «ջնար», «ջութակ», եւ այլն): Այս մասին՝ տե՛ս մեր լոյս տեսնելիք մենագրութիւնը՝ **Utidjian, H., *Svĕtec básnik: svatý Řehoř z Nareku*, Praha: Koniasch Latin Press, ISBN 978-80-87773-47-5**, յատկապէս *Svatý Řehoř a hudba* գլուխը, ինչպէս նաեւ Շահնազարեանի վերեւ նշուած հատորը:

¹⁰⁹ Այսպէս անհնար է վստահութեամբ հերքել այն կարելիութիւնը, թէ ի հեճուկս հնագոյն ձեռագրաց «արքնացեալ»ին, հեղինակին բնօրինակը կրնար «արքնացեալ» եղած ըլլալ:

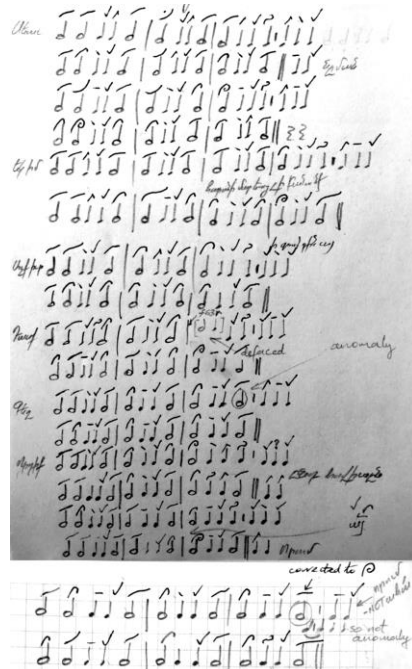
¹¹⁰ Այս պարագային՝ երկրորդ խաւը կրնանք առաջինին զարգացումը, կամ զայն մասամբ «անդրանցող» տարբերակումը նկատել:

ինքն՝ տեսակ մը կցորդ մը, որ աւելի արագ եւ վանկային է քան զայն նախորդող կտորը) Աջին ծով տաղի, յատկապէս՝ ՄՄ 3540 «Գանձարան»ը (Յիպնայ վանք, 1286 եւ 1408 թթ.): Տաղիս առաջին էջը (թ. 62բ) կը վերարտադրենք նկ. 11:

Նկ. 11

Սեաւ եմ գեղեցիկ տաղի սկզբնատրութիւն՝
բստ ՄՄ3540 «Գանձարան», ք. 62բ

Նկ. 12

Սեաւ եմ գեղեցիկ տաղի կշռոյթը՝
հիմնուած խազից տետրապեանց վրայ

Իւրաքանչիւր տուն երկու տողէ կը բաղկանայ¹¹¹, եւ թէեւ ամէն մի տող 5+4 վանկերով կը սկսի, յաջորդող վանկերու թիւը կը տարբերի: Սակայն եթէ խազից հիման վրայ իւրաքանչիւր վանկի ամանակային արժէք մը ընծայելու ըլլանք (ըստ Տնտեսեանի առաջագրութեան)՝ շատ աւելի հետեւողական պատկեր մը մէջտեղ կ'ելլէ (նկ. 12), հակառակ որ խազերը իրենք տողէ տող կը տարբերին: Այսպիսով՝ իւրաքանչիւր տող կը բաղկանայ նախ՝ 4/2 հատածէ (bar) մը, ապա 3/2 հատածէ մը, այնուհետեւ՝ 4/2 հատածով մը աւարտելով: Տեւողութեան տեսակէտով՝ կարելի է առաջին հատածը միշտ ներկայացնել՝ յաջորդաբար երկու-չորրորդ (minim), մէկ-չորրորդ (crotchet), դարձեալ մէկ-չորրորդ (crotchet), եւ երկու-չորրորդ (minim) ձայնանիշերով – թէեւ, ինչպէս

¹¹¹ Ձեռագիրս, ինչպէս Ս. Գրիգոր Նարեկացու բոլոր գործերու միջնադարեան գրութիւնները, արձակ ձեւով արձանագրուած է, սակայն որոշ կառոյց մը բացայայտ կը դառնայ ընթերցման ժամանակ, խազագրութեանց եւ մանաւանդ կետադրութեան շնորհիւ (որ միջակէտեւէ կը բաղկանայ). ատոր հիման վրայ հնարաւոր կը թուի պատշաճ տողատման մը յանգիլ:

տեսանք, տարբեր խաղերով է, որ տարբեր տանց մէջ նոյն ալս արժէքները կ'իրագործուին: Իսկ երկրորդ հատածը միշտ կը բաղկանայ երկու մէկ-շորրորդ եւ մի երկու-շորրորդ ձայնանիշերէ: Արդ, այս երկու հատածները անփոփոխ կշռոյթ մը կը ներկայացնեն, իրենց վանկից անփոփոխ թիւին շնորհիւ: Կարելի է, թէ երրորդ հատածի պարագային ամանակային կանոնաւորութիւնը կ'ապահովուի միմիայն, եթէ որոշ տողերուն՝ երկու մէկ-շորրորդ ձայնանիշեր ունենանք, մի երկու-շորրորդ ձայնանիշի տեղ: Յիրաւի՝ Տնտեսեանի տեւողային արժէից կիրարկութեամբ՝ կը տեսնենք ուրեմն, որ երրորդ հատածը եւս անփոփոխ երկայնք ունի, ի հեճուկս վանկից փոփոխական թիւին: Այսպէս՝ սովորաբար ունինք, յաջորդաբար՝ մի երկու-շորրորդ, եւ վեց մէկ-շորրորդ ձայնանիշեր, եւ կամ մի երկու-շորրորդ, երկու մէկ-շորրորդ, մի երկու-շորրորդ եւ երկու մէկ-շորրորդ ձայնանիշեր — նաեւ երբեմն զիրար յաջորդող տանց միջեւ enjambement երեւոյթը յիշեցնող «շղթայում»ով մը, ըստ որուն՝ յաջորդ տան սկզբնաւորութեան պատկանող առաջին բառերը կամ վանկերը արդէն իսկ ներկայ տան վերջին հատածին մէջ կը գտնուին¹¹²:

Այսպիսով տաղիս ինը տուներէն միայն երկուքը ամանակային տեւողութեանց տեսակէտով անկանոն կը մնան: Այս հանգրուանին՝ այդ երկու բացառութիւնները աւելի լաւ հասկնալու համար՝ հետաքրքրական է դառնալ տաղիս ձեւագրաց տոհմածառի ուսումնասիրութեան:

Տոհմածառ

Տեսանք, որ տաղիս ձեւագիր աղբիւրները կարելի է երկու խմբից բաժնել: Աւելի մանրամասնօրէն անդրադառնանք անոնց մասին: Գլխաւոր յատկանիշերը ասոնք են.

- Ա. խումբ — հոս իւրաքանչիւր տան առաջին տողի վերջաւորութեան կը հանդիպինք Հանա տարբերակին (յապաւում «Ահա նա» բառերով), եւ տաղս սովորաբար կը ներկայացուի որպէս Փոխ՝ Անուն անեղին էին տաղի.

- Բ. խումբ — հոս իւրաքանչիւր տան առաջին տողի վերջաւորութիւնը կը կրէ Ահա նա բառերը, իսկ տաղս կը ներկայացուի որպէս Յորդորակ՝ Աչքն ծով տաղի (որ ինքնին կը ներկայանայ կամ որպէս առանձին տաղ՝ եւ կամ իբր մաս Երգ շարժվաթէնի տաղին):

Սակայն բացառութիւններ, եւ զանազան երկրորդական յատկանիշեր ընդհանուր պատկերը կը բարդացնեն, եւ նոյնաժամանակ՝ աւելի հետաքրքրական կը դարձնեն: Պարզապէս անոնց համը տալու համար՝ մի քանի օրինակներով պիտի ջանանք ընդհանուր տպաւորութիւն մը թողուլ:

¹¹² Ընդհակառակը՝ enjambementը կը վերաբերի նախադասութեան մը երկարելուն եւ յաջորդ տողի կամ տան սկզբնաւորութեան աւարտելուն:

Առաջին խումբին կը պատկանին ՄՄ 3503 «Տաղարանը» (Սիս, 1394 թ.), ՄՄ 7785 «Գանձարանը» (Ղրիմ, ԺԴ. դար), եւ Վնտկ. 2070 «Տաղարանը» (Սիս, 1348 տարի): Նոյն խումբին կը պատկանի նաեւ Փրզ. 80 «Գանձարանը» (Կաֆ-ֆա, 1381 թ.), սակայն հոս՝ տաղս ներկայացուած է որպէս Փոխը Աւետիս միշտ աւետեաց հընչումն տաղի մը (զոր Նարեկացու վերագրելի չենք համարիր): Առաջին խումբը, ի տարբերութիւն երկրորդին՝ նոյնպէս հետեւեալ յատկանիշերը կը ցուցաբերէ. կը պակսին «հարսն ի մայրեաց կիբանանէ» բառերը. «խայծեալ զիս պատեցէք» ունի՝ փոխանակ «խայտեալ խնծորով զիս պատեցէք»-ի. եւ ունի «լար» բառը եւ ոչ «լայն», եւ այլն: Առաջին խումբը ունի նաեւ «հինաւուրցն ած. է մանկացեալ» բառերը, զորս չ'ունի երկրորդ խումբը, զանոնք զանազան տարբեր բառերով փոխարինած ըլլալով (եզակի բացառութեամբ մը, որուն շուտով պիտի անդրադառնանք):

Երկրորդ խումբին առաւել կամ նուազ չափով կը պատկանին կամ սերտօրէն անոր հետ կ'առնչուին հետեւեալ Գանձարանները՝ ՄՄ 5328 (Յիպ-նայ վանք, ԺԴ. դար), ՄՄ 3540 (Յիպնայ վանք, մեծաւ մասամբ 1286 թ.), ՄՄ 4117 (Կրծանիս, 1436 թ.), ՄՄ 5521 (Աղթամար, 1445 թ.), ՄՄ 4011 (Ժե. դար), ՄՄ 5423 (Ժե. դար) եւ Վնտկ. 382 (1394 թ.): Բայց զանազանութիւններ կան: Նախ՝ ՄՄ 5521 ձեռագիրը առանձնաշատկութիւններ մը ունի, եւ ակնյայտօրէն կը տարբերի այս ձեռագրախումբի «մայր հոսանքէն»։ մեծագոյն շեղումը այն է, որ այստեղ տաղիս 19-20 տողերը¹¹³ տեղափոխուած են, եւ զետեղուած 15-16 տողերու տեղը (եւ փոխադարձաբար). դիւրութեան համար՝ այս երեւոյթը կ'անուանենք «խառնակում (ա)»: Իսկ ՄՄ 3540 թէեւ կը նմանի ՄՄ 5521-ին, նոյնպէս խառնակում (ա)-ի ենթարկուած ըլլալով, սակայն երկու գլխաւոր տարբերութիւններ ունի անկէ. տաղիս 17-18 տողերը 24րդ տողէն ետք զետեղուած են («խառնակում (բ)»), եւ՝ զարմանալիօրէն՝ երկրորդ խումբին պատկանելով հանդերձ՝ առաջին խումբի 23րդ տողի «հինաւուրցն ած. » տարբերակը կը կրէ, առաջին խումբի ձեռագրաց պէս (թէկուզ իւրայատուկ «էր մանգացեալ» շարունակութեամբ, որ կը տարբերի երկու խմբից ալ բոլոր միւս մեզի ծանօթ ձեռագիրներէն): Իսկ ՄՄ 5423 եւ Վնտկ. 382 մեր խումբի մայր հոսանքէն կը տարբերին՝ տաղիս վեցերորդ տունը կորսնցուցած ըլլալով:

Ուրեմն՝ հնարաւոր է նախատիպ մը երեւակայել (նկ. 13), որմէ մեզի անծանօթ կերպիւ ծագած կրնան ըլլալ առնուազն երկու գլխաւոր ճիւղեր, որոնցմէ ո՛ր մէկուն հնագոյն կամ հարազատագոյն ըլլալը այլեւս ստուգելի չէ: Ուրեմն տեսաբանական, կամ երեւակայական կատարեալ «նախատիպ»է մը՝ կոպիտ հաշուով հետեւեալ երկու ճիւղերուն արձակուած ըլլալը կրնանք պատկերացնել (գէթ ներկայիս մեզի հասած ձեռագրաց հիման վրայ): Մէկ ճիւղը

¹¹³ Յարմարութեան սիրոյն՝ Քէօկէրեանի տողերու թուագրութեան կը հետեւինք, շեշտելով սակայն, որ իր տողատման հետ չենք կրնար համաձայնիլ (տե՛ս նկ. 12):

Շաբաթ
 հունիս 1
 3503, 7785,
 Բարդ 80,
 Հեծեցիկ 2070
 Շաբաթ - հունիս 2
 հունիս 3 (հ)
 հունիս 4
 Բարդ 80
 Հեծեցիկ 2070
 5521
 5328, 4117
 5423,
 Հեծեցիկ 382

Սեաւ եմ գեղեցիկ տաղի ճիւղագրութեան նախնական փորձ մը:

Սակայն այս ճիւղագրութեան ուրուագիծը պարզապէս հնարաւորութիւններէն մին կամ երկուքը կը պատկերացնէ, եւ հեռու կը մնայ բոլոր տրամաբանական կարեւրութիւնները սպառելէ¹¹⁴, ոչ ալ բոլոր տարրնթերցուածոց նրբու-

¹¹⁴ Մեզի հաամանական կը թուի, որ շատ մը միջանկեալ տարբերակներ կրնան գոյութիւն ունեցած ըլլալ առաջին եւ երկրորդ խումբերու միջեւ, եւ այդպիսով անելի բնական է բացատրել ՄՄ 3540 ձեռագրի տարբերակը, որ երկրորդ խումբի յատկանիշներով օժտուած ըլլալով հանդերձ՝ չ'է գրկուած առաջին խումբի «հինատուց ած. մանկացեալ» արտայայտութենէն: Իսկական յարաբերութիւնը կարելի է արտայայտել զանազան աղեղներով՝ զանազան ենթադրական միջանկեալ փուլեր վկայող ձեռագրաց զետեղմամբ, որոնք սակայն գոյութիւն չ'ունին այսօր:

թիւները նկատի կ'առնէ: Սպառիչ կերպիւ հետապնդելու համար այսպիսի խնդիրներ՝ փափաքելի է պատշաճ համակարգչային ծրագիր գործածել, որ պէսզի զանազան հնարաւոր ծառերը կազմենք, առանց ոեւէ կարեւոր կարելիութիւն զանց առնելու, եւ զանոնք քննելով՝ ջանանք դատել, թէ որո՞նք աւելի հաւանական կը թուին (սովորաբար նախընտրելով աւելի աստիճանական կամ մանր փոփոխութիւնները): Այսպիսով կրնանք խուսափիլ կարեւոր հնարաւորութիւններ անտեսելէ, զանազան տրամաբանական ծուղակներու մէջ իջնալէ, եւ խնդրոյ բարդութեան բեռին տակ՝ անուշադրութեան սխալներ գործելէ¹¹⁵:

Մեր նախնական եզրակացութիւնը այն է, որ նոյնիսկ սահմանափակ թիւով ձեռագիրներ ունենալով, եւ յարաբերաբար փոքրիկ թիւով տարընթերցուածներով օժտուած յարաբերաբար կարճ տաղի մը պարագային՝ կացութիւնը բարդ կը դառնայ, եւ դժուարաւ ընկալելի մարդկային անօգնական աչքերով:

Իսկ ի՞նչ կրնանք ըսել տպուած հրատարակութեանց մասին: Մինչեւ Քէօշկերեան բնագիրները շատ չեն փոխուած: Կը սկսին Վնտկ. 1804-ի Աղօթամատոյցով (էջ 286-287), ուր իւրաքանչիւր տուն միակտոր կը ներկայանայ, առանց տողատմանց¹¹⁶: Վենետիկոյ 1827-ի հրատարակութիւնը (էջ 378) առաջին երկու տուները իբր եռեակ տողատած է, իսկ մնացեալները՝ իբր քառեակներ, մինչ 1840-ի հրատարակութիւնը բոլոր տունները քառեակներու վերածած է: Նաեւ այն ունի պարզապէս «Սիովնի» (էջ 465-466), մինչ նախորդ երկուքը՝ «Նոր Սիովնի»: Այս բոլոր խմբագրութիւնները մեր երկրորդ խումբին հետ սերտօրէն առնչուած են, ունենալով «ահա նա» տարբերակը, պարունակելով «հարսն ի մայրեաց» բառերը, եւ առաջին խումբի «հինաւորցն Աստուած է մանկացեալ» բառերու տեղ ալ տարընթերցուած մը ունենալով: Նոյն եզրակացութեան կը նպաստէ նաեւ այն հանգամանքը, որ 1804-ի հրատարակութեան մէջ՝ յիրաւի տաղս ներկայացուած է իբր «Յորդորակ նորին» (ակնարկելով զայն անմիջականօրէն նախորդող «Աչքըն ծով»ին): Հաւանական կը թուի, ուրեմն, որ մեր երկրորդ խումբի պատկանող աղբերց վրայ հիմնուած ըլլայ:

Զարեհ Սրբազան իր հազարամեակի հրատարակութեան մէջ (էջ 646-647) Վենետիկոյ 1840-ի հրատարակութեան կը հետեւի, սակայն նախընտրած է «լար» փոխանակ «լայն»ի (տող 14). եւ թէեւ (տող 26) նախընտրած է «Սիովնի» փոխանակ «Նոր Սիովնի» տարբերակին՝ վերջին տարընթերցուածը տողատակի ծանօթագրութեան մը միջոցաւ նշած է: Իսկ Քէօշկերեան՝ թէեւ կը թուի թէ իր բնագրի կառոյցը կաղապարած է գլխաւորաբար Վենետիկոյ 1840-ի հրա-

¹¹⁵ Տե՛ս Tara Andrews-ի ստեղծած համակարգչային ծրագիրը (<http://stemmaweb.net/> կայքէջը), որ արդէն իսկ յաջողապէս գործածուած է պատմական բնագրաց նիւագրութեան ուղղութեամբ (տե՛ս *Comparative Oriental Manuscript Studies: An Introduction*, էջ 337):

¹¹⁶ Այս հնագոյն հրատարակութիւնը Ս. Ղազարու խմբագրութեանց միակն է, որ հատորի վերջաւորութեան (էջ 296) մի քանի տարընթերցումներ կը պարունակէ՝ միայն մի քանի բառեր, քերտօրէն տարբեր ուղղագրութեամբ:

տարակուսեան վրայ, այդպիսով անուղղակիօրէն յենած ըլլալով աւելի երկրորդ խումբի ձեռագրաց վրայ, չէ վարանած պատշաճ դատած ատեն առաջին խումբի ձեռագիրներէն օգտուելու իր բնագրին համար:

Շարք մը կարեւոր հարցումներ անպատասխան թողուցինք: Ինչպէ՞ս պիտի տարբերէր խազագրութեանց տարբերակները ներկայացնող ճիւղագրութիւնը բառային բնագրաց ճիւղագրութեանէն: Եւ ի՞նչ յարաբերութիւններ ունի այս տաղի ճիւղագրութիւնը այլ տաղից եւ կամ իւրաքանչիւր հաւաքածոյի պարունակութեան տեսակէտով կազմուած հնարաւոր ճիւղագրութեանց հետ¹¹⁷: Ասոնք ապագայ հետազոտութեանց առարկայ պէտք է մնան, պայմանաւ, որ յաջողինք բաւարար թիւով ձեռագրաց պատճեններու տիրանալ, որպէսզի որոշ իմաստալից հակումներ կամ օրինաչափութիւններ եթէ գոյութիւն ունին՝ կամաց-կամաց մէջտեղ ելլեն¹¹⁸:

Ամանակային զարտոնութեանց զուգադիպում տոնմածառի նիւաւումնանց հետ

Տաղիս տոհմածառին վրայ ակնարկ մը նետելէ ետք՝ վերադառնանք տաղաչափութեան:

Նախ՝ ինչպիսի՞ պատկեր կը ներկայացնեն առաջին խումբի ձեռագիրները: Տաղիս ՄՄ3503, ՄՄ 7785, Փրգ. 80 եւ Վնտկ. 2070 ձեռագրաց խազագրութիւնները իրարու բաւական կը նմանին, սակայն բաղխումնային տեւողութեանց մասին աւելի դժուար է յստակ եզրակացութեանց յանգիլ, որովհետեւ որոշ խազերէ ետք սուղ խազը զետեղուած է, որուն իմաստը այսպիսի միջավայրի մը մէջ մեզի անծանօթ կը մնայ. այլապէս՝ կշռոյթը աւելի բարդ կը թուի քան ՄՄ 3540 «Գանձարան»-ինը: Կը թուի սակայն, թէ առաջին խումբի ձեռագիրները ոչ միայն իրենց բառային բնագրի տեսակէտով, այլեւ խազագրութեանց տեսակէտով եւս կ'անջատուին երկրորդ խումբի ձեռագիրներէն, առ նուազն այս տաղի պարագային¹¹⁹:

¹¹⁷ Այս հարցը հետազոտելու համար անհրաժեշտ է ամբողջական մատեաններ ունենալ, եւ ոչ սոսկ ընտրեալ էջեր:

¹¹⁸ Ինչպէս Christian Troesgård նշեց, մեր՝ Գանիական Ազգային Բիւզանդագիտական Յանձնախումբի հրաւերով տուած դասախօսութեան վերջաւորութեան, որ տեղի ունեցաւ Կոպենհագենի Մայր Տաճարի մէջ 2 Փետրուար 2016-ին, նմանօրինակ հետազոտութիւններ Բիւզանդագիտական բնագաւառէն ներս կը կատարուին ոչ թէ տասնեակ մը՝ այլ աւելի քան ութսո՛ւն ձեռագրաց օգտագործմամբ...:

¹¹⁹ Տաղարաններ կամ Գանձարաններ արժանի են այս տեսակէտով՝ իբր հաւաքածոներ բաղդատուելու, մինչդէռ ցարդ նկարագրուած աշխատանքը կը վերաբերի մէն մի տաղի: Երկրորդ՝ կը զգուշանանք երկրորդ խումբի ձեռագրաց խազագրութեանց մասին խօսելէ, որովհետեւ այս խումբէն ձեռքի տակ ունինք միայն ՄՄ 3540, ՄՄ 4011 եւ Վնտկ. 382. Թէեւ այս երեք բաւական միօրինակ կշռութային պատկեր մը կը ներկայացնեն, այնուհանդերձ մնացեալ ձեռագրաց խազագրութիւնները տեսնելու առիթը չենք ունեցած, իսկ անոնց բա-

Վերադառնանք մեր մանրամասնօրէն քննարկած ՄՄ 3540 «Գանձարան»ի խազագրութեանց կշռութային պատկերին, որ՝ ինչպէս տեսանք՝ պարզ ու կանոնաւոր է, ի բաց առեալ երկու տեղ նշմարուած զարտուղութեանց (նկ. 13)՝ երրորդ տան առաջին կիսուն եւ երկրորդ կիսուն վերջաւորութեանց, այսինքն՝ հոն ուր առաջին եւ երկրորդ խումբը իրարմէ կը տարբերին: ՄՄ 3540 հոս ունի՝ «հարսն ի մա[ւ]րեաց Լիբանանէ», իսկ առաջին խումբի ձեռագիրները՝ «իմ հարսնուհի»: Եւ ապա՝ ՄՄ 3540 ունի «խայտար խընձորով», մինչ առաջին խումբի ձեռագիրները՝ «խայծեալ»: Խիստ հետաքրքրական է, որ ճիշդ հոն ուր երկու խումբերը իրարմէ կը տարբերին՝ հոն է որ ունինք նաեւ կշռութային կանոնաւորութեան խախտումը: Ինչո՞ւ արդեօք:

Կրնանք միայն ենթադրութիւններ ընել: Գուցէ նախատիպէն որոշ մասեր փճացան, եւ դպիրներ երկու կիսկատար մնացած տողեր կամ տուններ միացնելով՝ չափէն աւելի բազմաթիւ վանկերով տարբերակի յանգեցան, զոր մեր ձեռագրի պարագային՝ երաժիշտները հանդուրժեցին, այս տողերը աւելի երկար թողլով, կշռոյթի խախտման գնով: Սակայն առաջին խումբի տարբերակի պարագային՝ երաժիշտ մը որոշ փուլի մը ընթացքին չհանդուրժելով կշռութային շեղումը՝ որոշեց մի քանի վանկեր յապաւել, երաժշտական կանոնաւորութեան սիրոյն որոշ բառեր զոհելով: «Խնձորով զիս պատեցէք» նախադասութիւնը, որ Երզ Երզոցէ յղում¹²⁰ մըն է (որուն «Սայլիկի տաղ»ի առաջին ձեռագրի մէջ ալ հանդիպեցանք), անիմաստ կը դառնայ, երբ առանց խնձորի՝ հրահանգը սոսկ «զիս պատեցէք» կը դառնայ: Իսկ Լիբանանի մայրի ծառերը արդեօք ուրկէ՞ մէջտեղ ելան. կարելի չէ՞ արդեօք որ հոս ալ ձեռագրախմբից ճիւղաւորման մէկ պահուն՝ յաւելուածական վանկեր պարունակող բնագիր մը դիմագրաւելով՝ տարբեր երաժիշտ դպիրներ իրարմէ տարբեր լուծումներ որդեգրեցին: Սակայն առաջին խումբին լուծումն ալ ըստ երեւոյթի՝ խնդրական տարրերէ զուրկ չէր: Փրզ. 80 ձեռագրի մէջ զայդ կը տեսնենք (թ. 196ա, նկ. 14). «խայծեալ զիս պատեցէք» դասույթով չէր կրնար սկսիլ երաժշտական տունը, այլ [խայ-]«ծեալ զիս պատեցէք» վանկերով, որպէսզի կշռութային «երկար, երկար, կարճ, կարճ, երկար» կառույցին շեշտերուն հետ համընկնին այս վանկերը («ծեալ զիս պատեցէք»), եւ խուսափելու անճարակ եւ անբնական «խայ-

ռային բնագրաց մասին մեր տեղեկութիւնները փառում են միմիայն Քէօշկերեանի ծանօթագրութիւններէն: Լիայոյս ենք, որ ՄՄ 4117, ՄՄ 5521 եւ ՄՄ 5423 ձեռագիրները քննելու պատենութիւնը մօտիկ ապագային կ'ունենանք: Իսկ վերջերս բարեբախտութիւնը ունեցանք Ս. Ղազարու մատենաներէն տալս պարունակող մի քանի աղբիւրներ եւս նկատել. կը մտադրենք այդ աղբերց տեղեկութիւններն ալ մեր ուսումնասիրութեանց համար օգտագործել:

¹²⁰ «Կուտեցէ յիս խնձոր» հրահանգի (Երզ Բ 5) յարասութիւնն է, զոր Նարեկացի իր *Երզ Երզոցի* մեկնութեան մէջ կը մեկնաբանէ «Խնձոր» զբառի զործոց գեղեցկութիւնն ասէ՝ բացատրութեամբ (տե՛ս հազարամեակի հրատարակութիւնը, էջ 472): Իսկ «Սայլիկի տաղ»ին մէջ՝ հանդիպեցանք «Եւ խնձորաւ զիս ծածկեցէք» յարասութեան:

ծեալ զիս պատե՛-» շեշտաւորումը ստեղծելէ։ Ստիպուած եղած է, ուրեմն, դպիրը, «խայծեալ» բառի առաջին վանկը նախորդ տողի «'հանա»ին կցել, իբր «հանախայ-»։ Ըստ մեր կարծեաց՝ այս պատճառաւ է, որ երկար խազը զետեղուած է բառի երկրորդ վանկի վրայ, բառին առաջին վանկը խազէ զուրկ թողլով։ Ուրեմն անհնար չէ ենթադրել, թէ նախապէս տաղիս երրորդ տան տեղ երկու տուներ կային, որմէ միայն զանազան մնացորդներ մեր դպրաց ձեռքը հասան, զիրենք երկու տարբեր այլընտրանաց որդեգրման մղելով, որ սակայն առանց որոշ երաժշտական հետքերու չմնաց։

Սեաւ եմ գեղեցիկ դուստրեացի երուն
արեւմ. հանա հարսն սիրելի՛ սիրուն. կա
պեալ ընդ փեռային. Նը մանեալ եղբար
որդին իմայ ծեմանց որ թո՛ղ եղանց. հա
նա հայն եղբար որդայն խանդաղատեալսի
րով լըցեալ. Եկիմ սիրելի. եկ մերձաւ
որ իմ հարսնուհի. հանա խայծեալ
զիս պատեցէք. տարեալ մուծէք խորունգի՛
նայ. Մէջքիւր աղանդոյ թեւարկար
միր մանեակ ոսկւայ. հանայել իւրեան
կրնդ ըրկի. հոտ սարդ ոսի եւ զբմբոսի.
հանայել իւրեան դիտարան, շուշան
ծաղկաց հոգիւր դաշտաց. Զի՛ նա գեղէ
գովելի. մանուկսն հասն ժամանակ. Կի
նաւորցն եկեալ եւ մանկացեալ մարմին
ղցեցեալ. Դաւաք մարդարեւեցն երգին ի
յայն բլրին պերայ. Որդեք սիրունի՛ սրելէ
լէքի՛ բեծղէ հեմ. Եյալրին երկեր պար
եք այն նորածին ծագաւորին. Նորմա
նով ծննաւ այն որար հնեալէ՛ յաւիտեան.
Եյաւիտեանս յաւիտենից. քնայեալէ՛ յարուցեալն

Նկ. 14

Սեաւ եմ գեղեցիկ տաղի Փրգ. 80 «Գանձարան», ք. 196ա

Վերջաբան

Նկատի առնելով որ Ս. Գրիգոր Նարեկացի մեր մեծագոյն գրողը կը համարինք, պարտինք մենք զմեզ սպառազինել բոլոր հնարաւոր եւ արդիական մօտեցումներով, եւ մեզի հասած բոլոր աղբերց բանիմաց օգտագործմամբ, որպէսզի կարենանք քայլ մը եւս կատարել վստահելի բնագրի մը տեսլականին մօտենալու։ Խաղաղութեանց ընձեռած օգտակար տեղեկութիւնները ցայսօր անտեսուած են։ Զանազանք նոյնպէս ցոյց տալ, թէ զանազան տաղից պարագային բնագրագիտական տեսակէտով պարագայք բաւական կը տարբերին, եւ ուստի պարտինք մեր մեթոդաբանութիւնն ալ ըստ այնմ պատշաճեցնել, փո-

խանակ յամառօրէն միօրինակ մեթոդաբանութիւն մը պարտադրելու ամենուրեք, մասնաւոր պարագայից առթող յատուկ պահանջները անտեսելով: Վերջապէս՝ ներկայիս արհեստավարժային դիւրութիւններ գոյութիւն ունին, զորս մեր նախորդները չ'ունէին: Ըստ մեր կարծեաց, սակայն՝ ամենակարեւորը բնագրաց պարունակութեան լաւագոյն հնարաւոր հասկացողութեամբ օժտուած ըլլալն է (ըստ յօդուածիս բնաբանին). այս տեսակէտով վերջերս լոյս տեսած կոթողային աշխատութեանց ընձեռած օգնութիւնը մեր եւ նոր սերնդեան վայելած մեծագոյն առաւելութիւնը կը համարինք:

HAIG UTIDJIAN

**TOWARDS A NEW EDITION OF THE ODES OF GRIGOR OF NAREK.
NEW PERSPECTIVES**

Keywords: St. Gregory of Narek, neumes, odes, mediaeval sacred poetry and music, stemmatics, phylogenetic trees, critical text, metrical structure, Elia Tntesean.

The present article is an introduction to the work carried out by the author on the textual, theological and musicological aspects of the neumes of St. Gregory of Narek. It commences with a history of editions, discusses the motivation behind a new critical edition, expounds the possible editorial approaches and procedures, and summarises the shortcomings of editions currently available. We argue that it would be inappropriate to impose a uniform editorial approach indiscriminately over the whole corpus, as the transmission of manuscript witnesses differs considerably from one ode to another, thus requiring a flexible, tailor-made approach in each case. Indeed, in one extreme instance the extant variants seem mutually irreconcilable. We also discuss misunderstood passages, and endeavour to clarify obscurities in the texts. We then turn to the neumatological conjectures made by Elia Tntesean according to which metrical durations are associated with syllables bearing particular neumes or none; we demonstrate, by considering several examples, the extent to which layers of metre can thereby emerge. Finally, we seek to associate the metre emerging from such an approach with points of bifurcation of the phylogenetic tree, in the case of a particular example. Through the detailed analysis of concrete examples, the article hopes to offer a taste of some of the challenges and conundrums faced by the modern editor, as well as some novel perspectives.

ԱՅԿ ՄԻԴՋՅԱՆ
Կ ՆՈՎՈՄՈՒ ԻԶԴԱՆԻՍՈՒ ՕԴ ԳՐԻԳՈՐԱ ՆԱՐԵԿԱԿԻ. ՆՈՎՅԷ
ՔԵՐՏՔԵԿԻՎՅԷ

Կլիւիեւեա ծոա: Տւ. Գրիգոր ՆարեկաԿի, նեւմեա, օԿեա, սրեԿնեւեոկոյա ծոաւոյա թօէզիա և մւզիկա, սեմմատօլօգիա, ցեոեալօցիկօցեոկօ ծրեւօ, ԿրիԿիկօցեոկ տեքստ, մեթրիկօցեա սթրուկթւրա, Եցիա Կնթեսյաո.

Նաոթյաա սադյա յաւեաթեա Կ րաԿօթեա աւթօրա ոաԿ տեքսթօլօցիկօցեոկեա, Բօցօսլօւկօցեոկեա և մւզիկօւեԿեոկօցեոկեա աթքթաթա օԿ Գրիգօրա ՆարեկաԿի. Օոա սօԿրցիկ իսթօրիոյ իզԿաոի, օԲօսուոյեւաթ ոեօԿրօցիկօցեոկ իզԿաոի, թօյաոյաթ ոօզմօջնեա թրիոցիպի և թրօցեԿրւրա թօԿրօթօւկա տեքստ և թօԿթօյօյիււաթ ոեԿօսադաԿի իմեօյօցիկս իզԿաոի. ՕչեւիԿոն, օԿաոաւօյկ թօԿրօԿ ոօ ւսեւմւ Կօրթսւ ոե թրիեւլեմ, տա Կա րւօԿօթիսնեա սւիԿեթելսթւա րաոյաթս օթ սթիքօթւօրեոյա Կ սթիքօթւօրեոյւ, տրեւա յ ԿաԿօԿ օթԿելնօմ սլալա սիւԿա սիգօցօ, յւեւիլրոցօ թօԿրօԿ, թրիԿե իմեթս թրիմեր, Կօցա սւսթեւսթօյօցիկ վարիաոթ ոե ոօզմօջո սօցլասօւաթ. Մեա տաԿե թրաթեմս իոթրթրեթրօւոթ ոեթրաւիկօնօ թօոյաթեա և տեմնեա մեթա. Զաթեմ օԲրաթեմս Կ ոեւմատօլօցիկօցեոկ ծօցաԿաՄ Ե. Կնթեսյաո, սօցլասո Կօթօրեա մեթրիկօցեա թրօյաճեոնօթ սւյաճա ոօ սլօցաթա, ոեսւսիԿա օթրեԿելնեա ոեւմեա, լիԲօ լիթեոննեա տաւօյա. ՆաԿօոոց մեա թրաթեմս ոա օԿոմ ԿոոԿրեոթոմ թրիմերեա սւյաճաթ մեթրիկւ, վյաւլեոննւոյ ԲլացօԿարա ոեւմաթ, ոօ րաճեւթվեոնիեմ ցեոեալօցիկօցեոկ ծրեւա. թօԿրօթօնօ աոալիզիւրա ԿոոԿրեոթնեա թրիմերա, ոաԿեմս սօճաԿա թրեԿսաւաթիեմ օ ծիլեմմաթ և վյաճօթա, սթօյաճիկ թրեԿ սօւրեւոննեա իզԿաթեւեմ, ա տաԿե օ ոեԿօթօրեա թրեթքեթիվաթ յ օթօյ օԲլաթի.